

19. Yüzyıl Hint Alt Kıtasında Birbirine Muhalif İki Âlim: Leknevî ile Sıddîk Hasan Han Arasındaki Reddiyeleşmeler

Sümeyye ONUK DEMİRCİ

Dr. Öğr. Üyesi, Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı

Asst. Prof. Dr., Yalova University Faculty of Islamic Sciences

Department of Islamic Law

Yalova / TÜRKİYE

sumeyye.onuk@yalova.edu.tr | orcid.org/0000-0002-3278-2284

Özet

Abdülhayy el-Leknevî (ö. 1886) ile Sıddîk Hasan Han (ö. 1890) on dokuzuncu yüzyılda Hint alt kıtasında yaşamış ve farklı ilmî yaklaşımları olan iki muhalif âlimdir. Sıddîk Hasan Han, dinin kaynaklarını Kitap ve sünnete hasrederek icmâ ile kıyası şer'î delillerden saymamakta, ictihadı merkeze alarak taklide ve herhangi bir mezhebe bağlılığa şiddetle karşı çıkmakta iken Leknevî daha mutedil bir yol tutmakta, kendisi de Hanefî mezhebine bağlı bir âlim olarak mezhebe bağlılığı savunmakta, ancak mezhep taassubunu da onaylamamaktadır. İki âlim arasındaki bu yaklaşım farkı ve muhalefet zamanla karşılıklı reddiyeleşmelere kadar varmıştır. Bu muhalefetin ilk ne zaman görünür hale geldiği tam olarak tespit edilemese de Leknevî'nin, eserlerinde önce üstü kapalı bir biçimde Sıddîk Hasan Han'ı ve görüşlerini eleştirmesiyle başladığı, sonra eser adı vererek doğrudan Sıddîk Hasan Han'ı hedef almak suretiyle dozunu artırarak devam ettiği söylenebilir. Bu tarz eleştirilerin artması üzerine *Şifâü'l-'ayy 'ammâ evradehû's-Şeyh Abdülhayy* isimli müstakil bir eser ile Leknevî'nin itirazlarına cevaplar verilmiştir. *Şifâü'l-'ayy*'a muttali olan Leknevî bu esere reddiye niteliğinde *İbrâzü'l-ğayyi'l-vâkı' fi Şifâi'l-'ayy*'ı

Geliş/Received: 03.09.2024 | **Kabul/Accepted:** 27.12.2024 | **Yayın/Published:** 30.12.2024

Atıf/Citation: Onuk Demirci, Sümeyye. "19. Yüzyıl Hint Alt Kıtasında Birbirine Muhalif İki Âlim: Leknevî ile Sıddîk Hasan Han Arasındaki Reddiyeleşmeler". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 44 (Aralık 2024), 365-394. / Onuk Demirci, Sümeyye. "Two Opposing Scholars in The 19th Century Indian Subcontinent: Rejections Between al-Laknawî And Şiddîq Hasan Khân". *Journal of Islamic Law Studies* 44 (December 2024), 365-394.

<https://doi.org/10.59777/ihad.1543029>

İntihal/Plagiarism: Bu makale en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi./This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

© Sümeyye ONUK DEMİRCİ | CC BY-NC-ND 4.0 International

kaleme almış, Sıddîk Hasan Han cenahından da *İbrâzü'l-ğayy*'a reddiye olarak *Tebssiratü'n-nâkid bi reddi keydi'l-hâsîd* telif edilmiştir. Leknevî bu esere karşılık *Tezkiretü'r-râşid bi reddi Tebsıratı'n-nâkid*'ı yazmış ve böylece reddiye türünde karşılıklı dört müstakil eser ortaya çıkmıştır. Sıddîk Hasan Han cenahından yapılan bu reddiyeler, Ebu'l-Feth Abdünnaşîr ismiyle yazılmıştır. Ancak bu durum reddiyeleşmelerin iki âlim arasında geçtiği gerçeğini değiştirmemektedir. Zira reddiyelerde -müellif kim olursa olsun- Leknevî ile Sıddîk Hasan Han arasındaki ihtilaflar gündeme getirilmekte, savunmacı ve cedelci bir üslupla bunlara cevaplar verilmektedir. Ayrıca Leknevî de kendisine karşı yazılan reddiyelerin bizzat Sıddîk Hasan Han tarafından telif edilmediğini düşünmesine rağmen reddiyelerinde açıkça Sıddîk Hasan Han'ı muhatap aldığını belirtmektedir. Çünkü Leknevî'ye göre bu reddiyeler Sıddîk Hasan Han'ın talimatıyla yazılmıştır, dolayısıyla esas muhatap da odur.

Reddiyelerde genellikle doğum-vefat tarihi, hoca-talebe ilişkisi gibi biyografik meseleler ele alınmaktadır. Bu tarz eleştirileri genellikle Leknevî yöneltmekte, Sıddîk Hasan Han ise savunma hattında kalmaktadır. Sıddîk Hasan Han'ın eserlerinde yer alan tarih yanlışları genellikle ya müstensih hatası denilerek ya da naklin yapıldığı esas nüshada o şekilde yer aldığı söylenerek cevaplanmaktadır. Ancak Leknevî bu cevaplardan razı olmamakta ve bu kadar hatanın ilim ehline yakışmayacağını belirterek her seferinde örnekleri çoğaltmaktadır. Reddiyelerde biyografik meseleler dışında azınlıkta da olsa yöntem eleştirilerine, tefsir, hadis, itikat ve fıkıh gibi alanlara taalluk eden bazı meselelere de yer verilmektedir. Reddiyelerde yer alan fıkhi meseleler daha ziyade Leknevî'nin Sıddîk Hasan Han'a yönelttiği eleştirilerle ilgilidir. Bu eleştirilerin başında da Sıddîk Hasan Han'ın taklidi reddetmesine rağmen İbn Teymiyye (ö. 1328) ve Şevkânî'yi (ö. 1834) taklid etmesi ve cumhura muhalif birçok konuda onların görüşünü takip etmesi gelmektedir. Bu bağlamda Leknevî Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kabrini ziyaret etmenin gayri-meşrû sayılması, namazı kasten terk eden kimseye kaza gerekmeyeceği ve ticaret mallarının zekâta tâbi olmayacağı gibi görüşleri ele alıp reddiyesini sunmaktadır. Leknevî'nin bir diğer eleştirisi de Sıddîk Hasan Han'ın icmâ ve kıyası şer'î delil kabul etmeyerek dinin asıllarını Kitap ve sünnete hasretmesidir. Bunlara karşılık Sıddîk Hasan Han cenahından da istincânın su ve taşla birlikte yapılmasının sünnet olması, teravih namazının hükmünün sünnet-i müekkelede, rekât sayısının ise yirmi kabul edilmesi gibi meselelerde Leknevî'ye yönelik fıkhi eleştiriler yapılmaktadır. Reddiyelerdeki tüm bu meseleler karşılıklı delillerle, soru-cevaplarla, savunmalarla ve itirazlarla ele alınmakta, iki taraf da kendi görüşünü savunarak diğerinin görüşünü çürütmeye çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Hint Alt Kitası, Abdülhây el-Leknevî, Sıddîk Hasan Han, *Şifâü'l-'ayy*, *İbrâzü'l-ğayy*, *Tebssiratü'n-nâkid*, *Tezkiretü'r-râşid*.

Two Opposing Scholars in The 19th Century Indian Subcontinent: Rejections Between al-Laknawî And Şiddîq Ḥasan Khān

Summary

‘Abd al-Ḥayy al-Laknawî (d. 1886) and Şiddîq Ḥasan Khān (d. 1890) are two opposing scientific with different scientific approaches who lived in the Indian Subcontinent in the nineteenth century. While Şiddîq Ḥasan Khān limited the sources of religion to only the Book and the Sunnah, did not count ijma and qiyas as religious evidence, and placed ijthihad at the center and strongly opposed taqlid and affiliation to any madhhab, al-Laknawî took a more moderate path, and as a scholar of the Hanafi madhhab, he defended affiliation to the madhhab, but he did not approve of madhhab fanaticism. This difference in approach and opposition between the two scholars eventually led to mutual rejection. Although it cannot be determined exactly when this opposition first became apparent, it can be said that it started with al-Laknawî implicitly criticizing Şiddîq Ḥasan Khān and his views in his works, and then continued by increasing the dose by directly targeting Şiddîq Ḥasan Khān by giving the title of his work. Upon the increase of such criticisms, an independent work called *Şifā’ al-‘ayy ‘ammā avradahū Shaykh ‘Abd al-Ḥayy* responded to al-Laknawî’s objections. Having been informed about *Şifā’ al-‘ayy*, al-Laknawî wrote *Ibrāz al-ghayy al-vāqî’ fî Şifā’ al-‘ayy* as a refutation of this work, and *Tabşıra al-nāqid bi raddi kayd al-ḥāsîd* was also written by the side of Şiddîq Ḥasan Khān as a refutation of *Ibrāz al-ghayy*. In response to this work, al-Laknawî wrote *Tadhkira ar-rāshid bi raddi Tabşıra al-nāqid*, and thus four independent works emerged in the genre of rebuttal. These rebuttals from the side of Şiddîq Ḥasan Khān were written under the name of Abu al-Fath ‘Abd an-Naşîr. However, this does not change the fact that the rejections were passed between two scholars. Because in the rebuttals, regardless of who the author is, the disagreements between al-Laknawî and Şiddîq Ḥasan Khān are brought up and answers are given in a defensive and controversial style. In addition, al-Laknawî has different claims about the author of these rebuttals, no matter what, he thinks that the works were written with the knowledge of Şiddîq Ḥasan Khān and he himself states that he is addressing Şiddîq Ḥasan Khān, not the possible authors, and dedicates his rebuttals to him.

The rebuttals usually deal with biographical issues such as birth and death dates, teacher-student relationships. Such criticisms are usually directed by al-Laknawî, while Şiddîq Ḥasan Khān remains on the defensive. The historical errors in Şiddîq Ḥasan Khān's works are usually answered by saying that they are either a copyist's mistake or that they are included in the original copy from which the transfer was made. However, al-Laknawî does not agree with these answers and states that such errors are befitting of a scholar, and multiplies examples every time. In the rebuttals, in addition to

biographical issues, there are also, albeit in small numbers, criticisms of method, and some issues related to areas such as tafsir, hadith, belief and jurisprudence. The jurisprudential issues included in the rebuttals are mostly related to al-Laknawī's criticisms of Şiddiq Ḥasan Khān. The most important of these criticisms is that even though Şiddiq Ḥasan Khān rejected taqlid, he imitated Ibn Taymiyyah (d. 728/1328) and al-Shawkānī (d. 1834) and followed their views on many issues that were against the majority. In this context, al-Laknawī addresses and refutes views such as the fact that visiting the grave of the Prophet (pbuh) is considered prohibited, that a person who deliberately abandons prayers does not have to make up for it, and that commercial goods are not subject to zakat. Another criticism of Laknawī is that Şiddiq Ḥasan Khān does not accept ijma and qiyas as religious evidence and confines the essence of religion to the Book and the Sunnah. On the other hand, the jurisprudential criticisms directed at Laknawī from the Şiddiq Ḥasan Khān camp are issues such as the sunnah of performing istinja with water and stones, the ruling of tarawih prayer being accepted as sunnah al-muakkadah, and the number of rakats being accepted as twenty. All these issues in the rebuttals are addressed with mutual evidence, questions and answers, defenses and objections, and each side tries to refute the other's view by defending its own.

Keywords: Fiqh, Indian subcontinent, ‘Abd al-Ḥayy al-Laknawī, Şiddiq Ḥasan Khān, *Shifā’ al-‘ayy*, *Ibrāz al-ghayy*, *Tabşıra al-nāqid*, *Tadhkira ar-rāshid*.

Giriş

İslam Dünyasında on dokuzuncu yüzyıl, Batı karşısında siyasi üstünlüğün tamamen kaybedildiği, modernizmin etkisinin hızla arttığı, İslam’ın nasıl anlaşılması ve yaşanması gerektiğine dair sorular etrafında yeni arayışların ivmelendiği, tüm bunlara bağlı olarak birçok yeni yaklaşım ve anlayışın ortaya çıktığı bir dönemdir. Bu dönemde çok uluslu bir yapı arz eden Hint alt kıtası, Bâbürlülerin yıkılışıyla birlikte Müslüman Türk devletlerinin hakimiyetinden çıkmış ve iyice İngilizlerin baskısı altında kalmıştır. Bu ve benzeri siyasi gelişmeler Hint alt kıtasındaki fikrî ortamı da yakından etkilemiş, İslâm’ın anlaşılması ve yaşanmasıyla ilgili birçok farklı veçhede ve tonda anlayışın oluşmasına ve bir arada bulunmasına zemin hazırlamıştır.¹

¹ Hint alt kıtasındaki fikrî akımlar hakkında detaylı bilgi için bkz. Abdülhamit Birışık, “Hint Alt Kıtasında İslam Araştırmalarının Dünü Bugünü: Kurumlar, İlmî Faaliyetler, Şahıslar, Eserler”, *Dîvân İlmî Araştırmalar* 17/2 (2004), 1-62.

Leknevî² (ö. 1886) ile Siddîk Hasan Han³ (ö. 1890) böyle bir dönemde ve ortamda yaşayan birbirine muhalif iki âlimdir. Siddîk Hasan Han, dinin kaynaklarını Kitap ve sünnete hasrederek icmâ ile kıyası şer'î delillerden saymamakta, ihtihadı merkeze alarak taklide ve herhangi bir mezhebe bağlılığa şiddetle karşı çıkmakta iken Leknevî daha mutedil bir yol tutmakta, kendisi de Hanefî mezhebine bağlı bir âlim olarak mezhebe bağlılığı savunmakta, ancak taassup düzeyinde bir bağlılığa kaçmamaktadır.⁴ Bu iki alim arasındaki yaklaşım farkı, etkileşime de dökülerek önce mektuplaşmalar ve küçük uyarılar şeklinde, ardından reddiyeler düzeyinde kendini göstermiştir. İki âlim arasındaki muhalefetin ilk ne zaman görünür hale geldiği tam olarak tespit edilemese de Leknevî'nin, eserlerinde önce üstü kapalı bir biçimde Siddîk Hasan Han'ı ve görüşlerini eleştirmesi ile birlikte başladığı, sonra eser adı vererek doğrudan Siddîk Hasan Han'ı hedef almak suretiyle dozunu artırarak devam ettiği söylenebilir. Nitekim *Şifâü'l-'ayy*'da da zikredildiği üzere Leknevî, *et-Ta'likâtü's-seniyye ale'l-fevâidi'l-behiyye, en-Nafiu'l-kebir limen yutâliu'l-Câmia's-sağîr* gibi eserlerinde “muasırlarımızdan biri” şeklindeki örtük ifadelerle Siddîk Hasan Han'ın eserlerindeki yanlışlara işaret etmektedir.⁵ Leknevî'nin artan bu eleştirileri ve sıkı takibatı Siddîk Hasan Han'ı rahatsız edip üzmeğe başlayınca Siddîk Hasan Han, Leknevî ile olan irtibatını kesmiştir.⁶ Bir süre sonra *Şifâü'l-'ayy 'ammâ evradehû's-Şeyh Abdülhây* isimli müstakil bir eserle Leknevî'nin bu eleştirilerine cevaplar verilmiştir. *Şifâü'l-'ayy*'a muttali olan Leknevî bu esere reddiye niteliğinde *İbrâzü'l-ğayyî'l-vâkı' fi Şifâi'l-'ayy*'ı kaleme almış ve böylece müstakil eserlerle karşılıklı reddiyeleşmeler başlamıştır. *İbrâzü'l-ğayy*'a reddiye olmak üzere *Tebziratü'n-nâkid bi reddi keydi'l-hâsid* yazılmış, Leknevî de bu esere karşılık *Tezkiretü'r-râşid bi reddi Tebsirati'n-nâkid*'ı telif

² Kendi kaleminden biyografisi için bkz. Muhammed Abdülhây el-Leknevî, *er-Ref ve't-tekmil fi'l-cerh ve't-ta'dil*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Haleb: Mektebetü'l-Matbûâtü'l-İslâmiyye, 1987), 18-33.

³ Kendi kaleminden biyografisi için bkz. Ebu't-Tayyib Muhammed el-Kannûcî Siddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, haz. Abdülcebbar Zükâr (Dimaşk: Menşûrâtu Vizâreti's-Sekâfe, 1978), 3/271-271.

⁴ Leknevî'nin Hanefî olmasına rağmen mutaassıp davranmadığını destekleyen örnek bir çalışma için bkz. Konu ile ilgili destekleyici bir çalışma olarak bkz. Serdar Murat Gürses, “Hanefîlerce Kabul Gören Bazı Hadislere Leknevî'nin İtirazları”, *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 7/1 (2018), 190-209.

⁵ *Şifâü'l-'ayy*'da bu tarz on üç meseleye yer verilmektedir. Örnek kabilinden şunlar zikredilebilir: 1) Muasırlarımızdan biri *İthâfü'n-Nübelâ* isimli eserinde İbnü'l-Hümmâm'ı Hanefî mutaassıbı olarak nitelemektedir. 2) Muasırlarımızdan biri *el-Cünne fi üsveti'l-hasene* isimli eserinde Suyûtî'nin İbn Hacer'in öğrencisi olduğunu söylemektedir. 3) Muasırlarımızdan biri *Hitta* isimli eserinde İmam Pezdevî'nin vefatını 884 olarak vermektedir (Tamamı için bkz. Leknevî, *İbrâzü'l-ğayy*, 84-140).

Bu sayıların dışında da Leknevî'nin eserlerinde bu tarz eleştirilerin bulunması muhtemeldir. Bunların tespiti ve kontrolü başka bir çalışmanın konusu olabilir.

⁶ Bu süreç içerisinde iki âlim arasında mektuplaşmalar olmuştur. Leknevî, Siddîk Hasan Han'ın kendisiyle irtibatını kesmesini, eleştirilerine değil bu mektuplaşmalar esnasında yaşanan olaylara bağlamaktadır (Detaylı bilgi için bkz. Muhammed Abdülhây el-Leknevî, *Tezkiretü'r-râşid bi reddi Tebsirati'n-nâkid*, thk. Salâh Muhammed Ebu'l-Hâc (Ammân: Merkezü'l-Ulemâi'l-Âlemî, s.), 55-57).

etmiştir. Süreç *Tezkiretü'r-râşid* ile sona ermiş ve böylece reddiye türünde karşılıklı dört müstakil eser ortaya çıkmıştır.

Bir sonraki başlıkta detaylıca ele alınacağı üzere Sıddîk Hasan Han cenahından yapılan reddiyeler, Ebu'l-Feth Abdünnasîr ismiyle yazılmıştır. Ancak bu durum muhafefetin iki âlim arasında geçtiği gerçeğini değiştirmemektedir. Zira reddiyeler savunmacı bir üslupla Sıddîk Hasan Han'ı koruma amaçlı yazılmıştır. Ayrıca Leknevî bu reddiyelerin bizzat Sıddîk Hasan Han tarafından yazılmadığını bilmesine rağmen onun talimatıyla telif edildiğini düşünmekte ve bu sebeple de reddiyelerinde Sıddîk Hasan Han'ı muhatap aldığını ifade etmektedir.⁷ Reddiyelerde genellikle doğum-vefat tarihi, hocalara talebe ilişkisi gibi biyografik meseleler ele alınmakla birlikte azınlıkta da olsa yöntem eleştirilerine, tefsir, hadis, itikat ve fıkıh gibi alanlara taalluk eden bazı meselelere de yer verilmektedir.

On dokuzuncu yüzyıl Hint alt kıtası, İslam düşüncesi açısından çalışılması gereken önemli büyük başlıklar arasındadır. Ülkemizde bu alanda yapılan çalışmalar giderek artmakla birlikte hâlâ çalışılmayı bekleyen birçok mesele bulunmaktadır. Bu makale özelinde ele alınan Leknevî ile Sıddîk Hasan Han ise az sayıda bazı çalışmaların konusu olmuştur. Leknevî'nin daha ziyade muhaddis ve fakih yönü ele alınırken Sıddîk Hasan Han'ın fihhi kişiliği, tefsirleri ve hadis şerh metodu incelenmiştir.⁸ Ancak iki âlim arasında mukayeseli bir çalışma yapılmamıştır. *el-İmam Abdülhay el-Leknevî: Allâmetü'l-Hind ve imâmü'l-muhaddisîn ve'l-fukahâ* isimli eseriyle Leknevî'nin hayatını ve ilmî kişiliğini inceleyen Nedvî, Leknevî'nin ilmî münakaşalarda bulunduğu âlimlere dair genel bir liste verse de konuyu detaylıca ele almayı sadece bir tasvir sunmuştur.⁹ Bu makale ise iki âlim arasındaki mezkûr dört reddiyeyi müstakil olarak ele alıp tanıtmakta, ilaveten fihhi meseleleri inceleyerek bu örnekler üzerinden tartışma üslubunu, yöntemini ve görüşlerini ortaya koymaktadır. Münekkid bir âlim olan Leknevî, Sıddîk Hasan Han'ın yanı

⁷ Bkz. Muhammed Abdülhay el-Leknevî, *İbrâzü'l-ğayyi'l-vâkı' fi Şifâi'l-'ayy*, thk. Salâh Muhammed Ebu'l-Hâc (Amman: Dâru'l-Feth, 2000), 13-16.

⁸ Bu çalışmalar içerisinde fihhi konulara odaklanan bazı çalışmalar için bkz.: Muhammed Tayyib Kılıç, "Hint Alt Kıtası Hanefî Fıkıh Birikimine Bir Örnek: Fakih Olarak İmam Leknevî", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (6/1) 2014, 89-140; Sırrı Fuat Ateş, *Bir Hanefî Fakih Olarak Abdülhay Leknevî ve Mezhep İçi İhtilafları* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022); Matiullah Sediği, *Son Dönem Fakihlerinden Sıddîk Hasan Han ve Fikhî Görüşleri* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023); Sümeyye Onuk Demirci, "Klasik Fıkıh Usûlüne Eleştirel Yaklaşımlar: Sıddîk Hasan Han Örneği", *İslam ve Medeniyet Serisi 2: İhyâ*, ed. Veysel Özdemir vd. (İstanbul: Kitap Dünyası, 2022), 69-87; Ali Hakan Çavuşoğlu, "Ehl-i Hadisin 'Rey'siz' ve 'Mezhepsiz' Fıkıh Anlayışı: Sıddîk Hasan Han Örneği", *Rize İlahiyat Dergisi* 25 (2023), 1-16.

⁹ Bkz. Veliyyüddin en-Nedvî, *el-İmam Abdülhay el-Leknevî: Allâmetü'l-Hind ve imâmü'l-muhaddisîn ve'l-fukahâ* (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1995), 299-319.

sıra Muhammed Beşîr es-Sehsevânî (ö. 1323/1905), Abdülhakk b. Fazl el-Hayrâbâdî (ö. 1318/1900) gibi çağdaşı başka âlimleri de tenkit etmiştir. Makale Leknevî'nin bu yönünü göstermesi açısından da literatüre katkı sunmaktadır.

1. Sıddîk Hasan Han ile Leknevî Arasındaki Reddiyeleşmeler

Yazdıkları eserler ile geniş etki alanına sahip olan Leknevî ile Sıddîk Hasan Han, 19. yüzyıl Hint alt kıtasında birbirine muhalif iki âlim olarak tebârüz etmiştir. Birbirinden farklı ilmî yaklaşımları ve fikirleri bulunan bu iki âlim arasındaki ihtilaf zamanla karşılıklı reddiyeleşmelere dönüşmüş, bu bağlamda dört müstakil reddiye telif edilmiştir.

1.1. Şifâü'l-'ayy 'ammâ evradehû's-Şeyh Abdülhayy

Şifâü'l-'ayy 'ammâ evradehû's-Şeyh Abdülhayy, Leknevî'nin Sıddîk Hasan Han'a yönelttiği eleştirilere cevap niteliğinde yazılmış bir reddiyedir. Leknevî, henüz müstakil bir reddiye yazmamış olsa da çeşitli eserlerinde Sıddîk Hasan Han'ın kitaplarındaki bazı hatalarını ve çelişkilerini göstererek görüşlerini eleştirmiştir. Leknevî bunları yaparken doğrudan şahıs ismi vermemekte ancak kitabın ismine atıfla alıntı yaparak Sıddîk Hasan Han'ı hedef aldığı açıkça ortaya koymaktadır. Bu eleştirilere cevap olarak Şifâ telif edilmiştir. Ancak Şifâ'nın Sıddîk Hasan Han tarafından mı yoksa başka biri tarafından mı yazıldığı, Sıddîk Hasan Han'ın Şifâ'nın yazım sürecine ne kadar dahil ve süreçten ne kadar haberdar olduğu tartışma konusu olmuştur. Leknevî kendisine ulaşan nüshada müellif adı olarak Ebû'l-Feth Abdünnaşîr isminin bulunduğunu söylemekte ancak Sıddîk Hasan Han'ın yaşadığı şehir olan Bopal'de bu isimde birini tanımadığını, eğer böyle biri varsa da meşhur biri olmayıp herhangi bir öğrenci olabileceğini ifade etmektedir. Leknevî, Şifâ'nın müellifiyle ilgili olarak bazı güvenilir kimselerden Şifâ'yı Muhammed Beşîr es-Sehsevânî'nin (ö. 1323/1905)¹⁰ yazdığına dair duyularını da aktarmakta ancak bu durumda nüshanın başındaki Abdünnaşîr isminin Sehsevânî tarafından mı yoksa başkaları tarafından mı eklendiği sorusuyla karşı karşıya kaldığını ve eğer Sehsevânî eseri kendisi yazmasına rağmen bilerek Abdünnaşîr'e nispet etmişse bunun çok daha kötü bir davranış olduğunu ifade etmektedir. Leknevî Şifâ'nın muhtemel müelliflerine yönelik bu isimleri zikrettikten sonra nihayetinde kim tarafından yazıldığının çok da önemli olmadığını, zira müellifi kim olursa olsun Sıddîk Hasan Han'ın bu risâleden haberdar ve razı olduğunu, nitekim kendisi de bu risâleye cevap yazarken mezkûr

¹⁰ Muhammed Beşîr, h. 1254 yılında Sehsevân'da doğmuş, Hindistan'ın birçok şehrinde ilim tahsil etmiş, Sıddîk Hasan Han'ın da hürmet gösterdiği bir âlimdir. Hicrî 1323'te Delhi'de vefat etmiştir (detaylı bilgi için bkz. Şerîf Abdülhayy b. Fahrüddin el-Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtir ve behcetü'l-mesâmi' ve'n-nevâzir* (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1970), 8/415-416).

muhtemel müellifleri değil Sıddîk Hasan Han'ı muhatap aldığını söylemektedir.¹¹ Leknevî'nin *Şifâ*'nın müellifine yönelik *İbrâz*'da gündeme getirdiği bu iddialar, *İbrâz*'a reddiye olarak yazılan *Tebşira*'da cevaplanmış ve müellifin Ebu'l-Feth Abdünnasîr olduğu ısrarla vurgulanmış, Abdünnasîr'in öğrenci olduğu belirtilmekle birlikte detaylı bilgi verilmemiştir. Diğer taraftan *Şifâ*'yı Sehsevânî'nin yazdığı ya da *Şifâ*'nın Sıddîk Hasan Han'ın işaretleriyle yazıldığı yönündeki iddialar ise iftira olarak nitelenmiştir.¹²

Şifâ'da Leknevî'nin Sıddîk Hasan Han'ın eserlerindeki ibarelere yönelik itirazları cevaplanmakta; önce Leknevî'nin itirazı, geçtiği eserden doğrudan alıntılanarak sunulmakta, ardından buna cevap verilmektedir. Leknevî'nin, *Şifâ*'ya reddiye olarak yazdığı *İbrâz*'da, bir mesele hariç bu reddiyelerin tamamına cevap verdiğini söylemesinden ve akabinde on üç mesele zikretmesinden hareketle¹³ *Şifâ*'da bu şekilde toplam on dört meselenin yer aldığı söylenebilir. *Şifâ*'da yer alan ancak Leknevî'nin konu uzamasını diye cevaplamadığı mesele Leknevî'nin daha önce *İmâmü'l-kelâm fî mâ yeteallaku bi'l-kirâeti halfe'l-imâm* isimli risâlesinde Şevkânî'nin görüşünü eleştirdiği meseledir. Leknevî daha sonra ilgili risâlesine yazdığı *Gaysü'l-ğamâm* isimli şerhinde *Şifâ*'daki itirazları detaylıca ele alıp cevaplamaktadır.¹⁴ Bunun dışındaki mezkûr on üç meselenin büyük çoğunluğu doğum-vefat tarihi, nispet, hoca-talebe ilişkisi gibi biyografik konularla ilgilidir. *Şifâ*'da bunlara verilen cevaplar da genellikle ya müstensih hatası olduğu ya da Sıddîk Hasan Han'ın bir nakledici olduğu ve esas eserlerde bu şekilde yer aldığı yani şayet eleştirilecekse esas eserin eleştirilmesi gerektiği şeklindedir.¹⁵

1.2. İbrâzü'l-ğayyi'l-vâkı' fî Şifâi'l-'ayy

Leknevî, Sıddîk Hasan Han'a yönelik itirazlarına cevap veren *Şifâ*'ya muttali olunca *Şifâ*'ya reddiye olmak üzere *İbrâz*'ı yazmıştır. Leknevî *İbrâz*'da sürecin başına atıfta bulunarak çeşitli eserlerinde Sıddîk Hasan Han'ı eleştirdiğini, ancak bu eleştirilerin hasedinden ya da inadından kaynaklanmadığını bilakis bâtılı iptal edip hakkı ortaya çıkarma istek ve gerekliliğinden kaynaklandığını söylemektedir. Leknevî bu eleştirilerdeki temel iki amacının insanları bu eserlerde yer alan hatalara karşı korumak ile

¹¹ Bkz. Leknevî, *İbrâzü'l-ğayy*, 13-16.

¹² Ebu'l-Feth Abdünnasîr, *Tebşiratü'n-nâkıd bi reddi keydi'l-hâsid* (Delhi: Fârûkî Matbaası, 1916), 111-112.

¹³ Bkz. Leknevî, *İbrâzü'l-ğayy*, 84-137.

¹⁴ Leknevî burada Şevkânî'nin imama uyan kimsenin rükuya yetişse dahi Fatiha'yı okumamışsa rekâta yetmişmiş sayılmayacağı şeklindeki cumhura muhalif görüşünü eleştirmekte, cumhurun kıraat vb. herhangi bir şart olmaksızın rükuya yetişen kimsenin rekâta yetmişmiş sayılacağı görüşünü savunmaktadır (detaylı bilgi için bkz. Muhammed Abdülhayy el-Leknevî, "İmâmü'l-kelâm fî mâ yeteallaku bi'l-kirâeti halfe'l-imâm mea hâşiyetihî Gaysü'l-ğamâm", *Mecmûatü resâilî'l-Leknevî*, haz. Naîm Eşref (Meşhed: İntişârâtü Şeyhülislâm Ahmed Cam, 1382), 51-100).

¹⁵ Bkz. Leknevî, *Tezkiretü'r-râşid*, 21.

müellifini uyarıp hataların giderilmesini sağlamak olduğunu belirtmektedir. Leknevî, bu amaçlardan ilkinde ulaşmış ikincisine ulaşamadığını aksine müellifin hatalarında ısrar edip cevap vermeye yöneldiğini söylemektedir. Leknevî aslında Siddîk Hasan Han'ın hatalarını gösteren müstakil bir eser yazma niyetinde olmadığını hatta Siddîk Hasan Han'ın üzülmediğini duyunca onu ve eserlerini takip etmeyi bırakmayı düşündüğünü ifade etmekte fakat kendisine cevap mahiyetinde *şifâ* yazılınca *şifâ*'ya reddiye olmak üzere *İbrâzû'l-ğayyî'l-vâkı' fî Şifâi'l-'ayy* isimli eseri telif ettiğini ve bu eserine "Hızfu ehli'l-insâf an müsânehâti müellifi'l-Hitta ve'l-İthâf" lakabını verdiğini belirtmektedir.¹⁶

Leknevî *İbrâz*'ı hicri 1297 yılında yaklaşık 5 ay gibi bir süre içerisinde kısım kısım yazmış; ilk bölümleri 25 Cemâziyelevvel, Tenbih'i 15 Cemâziyelâhir, Hâtîme'yi ise Şaban ayında tamamlamıştır.¹⁷ *Tebsıra*'nın iddiasına göre *İbrâz* yazıldıktan sonra birer nüshası Hintli sekiz âlime ve hacılar vasıtasıyla Mekke'ye gönderilmiştir.¹⁸ Ancak Leknevî bu durumun tam olarak böyle olmadığını, *İbrâz*'ı Mekke'ye bizzat kendisinin göndermediğini aksine gelen misafirler vasıtasıyla Mekke'ye ulaştığını söylemekte, bu konuda gösterişten uzak durarak kitaplarını meşhur beldelere ya da kişilere gönderip yayma gayretinde olmadığını, âlimlere hediye edip talebelerine verdiğini ve bu şekilde Allah'ın bir lütfu olarak yayıldığını, kitaplarının yayılmasından da çekinmediğini, isteyen herkese verebileceğini ifade etmektedir.¹⁹ *İbrâz*'ın başka beldelere gönderilmesine ilişkin itiraz noktalarından biri de gelecek cevabın beklenmeden yayma işine girilmiş olmasıdır. Ancak Leknevî bu noktada -her ne kadar kasıtlı yaymadığını belirtse de- cevap beklentisi olsun olmasın âlimlerin faydalanması, cahillerin korunması gayesiyle eserin cevaptan önce gönderilmesinde bir sakınca olmadığını belirtmektedir.²⁰

Leknevî *İbrâz*'da Siddîk Hasan Han'ın çeşitli eserlerinde yer alan hataları ortaya koymak ve *şifâ*'da yer alan cevapları eleştirmek suretiyle iki noktaya odaklanmıştır. *İbrâz*'ın mukaddimesinde öncelikle eserin yazım amacı, isimlendirmesi, *şifâ*'nın müellifi ile ilgili iddialar sunulmakta, ardından Siddîk Hasan Han'ın kaçınması gereken dört alışkanlığına ve yazma yöntemine²¹ işaret edilmektedir. Mukaddimededen sonra üç ana başlık altında Siddîk Hasan Han'ın çeşitli eserlerinde yer alan toplam 86 hatasına²² işaret

¹⁶ Bkz. Leknevî, *İbrâzû'l-ğayy*, 14-17.

¹⁷ Leknevî, *İbrâzû'l-ğayy*, 83, 137, 167.

¹⁸ Detaylı bilgi için bkz. Ebu'l-Feth, *Tebsiratü'n-nâkid*, 7.

¹⁹ Leknevî, *Tezkiretü'r-râşid*, 74-75.

²⁰ Leknevî, *Tezkiretü'r-râşid*, 77.

²¹ Bir kısmı fıkhi yöneme de delalet edebilecek bu dört mesele, bir sonraki başlıkta ele alınacaktır.

²² Zikredilen hataların büyük çoğunluğu doğum-vefat tarihi gibi tarihlerle ilgili biyografik meselelerdir. Bu tarz eleştiriler sayıca çok olduğundan ve makalenin odağını oluşturmadığından dolayı bu çalışmada detaylıca incelenmemektedir. Fakat yine de "biyografik eleştiriler"den maksadın anlaşılabilmesi için

edilmekte; *İthâf*'in²³ sadece birinci bölümünden 73, *Hitta*'dan²⁴ 7 ve *İksîr*'den²⁵ 6 hatası örnek kabilinden sıralanmaktadır. Sonra gelen “Tenbih” başlığında ise, *Şifâ*'da yer alan ve Leknevî'nin eserlerinde Sıddîk Hasan Han'ın görüşlerine yönelik itirazlarına cevap niteliği taşıyan on üç meseleye reddiye yapılmakta; önce Leknevî'nin eserindeki ilk eleştiri, ardından *Şifâ*'nın buna cevabı, ardından da *Şifâ*'ya verilen cevap yer almaktadır. Hâtîme'de ise yine Sıddîk Hasan Han'ın çeşitli eserlerinde yer alan ve genellikle biyografik malumattan oluşan 25 hatası ortaya konulmaktadır. Bunlar içerisinde özellikle Ebû Hanîfe ile ilgili iddialara uzunca cevap verilmesi, Leknevî'nin mezhep imamını savunması dikkat çekicidir.²⁶ Leknevî ortaya çıkardığı bu hataların ummandan bir katre olduğunu, eğer kendisine tekrar reddiye yazılırsa daha fazlasıyla mukabele edeceğini söyleyerek üstü kapalı tehditte bulunmaktadır.²⁷

Leknevî *İbrâz*'da eleştirilerini kimi zaman sert ve küçümseyici ifadelerle de yapmakta, bu durum tartışmadaki üslubun giderek sertleşmesine neden olmaktadır. Ayrıca Sıddîk Hasan Han'ın adını genellikle doğrudan anmayıp onun yerine eleştirdiği eserine nispetle “sâhibü'l-Hitta”, “sâhibü'l-İthâf” gibi nitelemeler kullanmaktadır.

1.3. *Tebşiratü'n-nâkıd bi reddi keydi'l-hâsîd*

Leknevî'nin *İbrâzü'l-ğayyî'l-vâkı' fi Şifâi'l-'ayy'*ına reddiye olarak Sıddîk Hasan Han cenahından yine Ebu'l-Feth Abdünnaşîr imzasıyla *Tebşiratü'n-nâkıd bi reddi keydi'l-hâsîd* isimli bir reddiye yazılmıştır. *Tebşira*'da *İbrâz*'ın cevabı hak etmeyecek saçmalıklarla dolu olduğu söylenece de cevap verilmediği takdirde din elbisesinin necasetten temizlenemeyeceği ve kötü düşüncelere engel olunamayacağı belirtilerek büyük bir gayretle cevap yazma işine girişildiği belirtilmektedir. Leknevî'nin Sıddîk Hasan Han'a yönelik takibatının ve tutumunun haset, inat ve husumetten kaynaklandığı düşünülmekte ve çeşitli gerekçelerle de bu düşünce desteklenmektedir.²⁸ Bu ve benzeri gerekçelerle kitaba *Tebşiratü'n-nâkıd bi reddi keydi'l-hâsîd* ismi verilmiş ve burada hâsîd ifadesinin

---

Leknevî'nin yaptığı eleştirilere birkaç örnek verilebilir: 1) Sehâvî'nin vefat tarihini bir sayfada 860 olarak verirken başka bir sayfada 902 olarak vermektedir. 2) Taşköprülüzâde'nin vefatını 963 olarak vermektedir. Oysa o, *eş-Şakâiku'n-nu'mâniyye* isimli eserini 965 senesinde tamamlamıştır ve vefatı da 985'tir. 3) Irâkî'nin *Elfiyye*'yi şerh ettiğini, bu şerhini 771 senesinde tamamladığını ve bu şerhe *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyeti'l-hadîs* ismini verdiğini söylemektedir. Fakat bu Irâkî'nin değil, Sehâvî'nin şerhinin adıdır (bkz. Leknevî, *İbrâzü'l-ğayy*, 28, 29, 31, 39).

²³ *İthâf*'ü'n-nübelâi'l-müttekîne bi İhyâi meâsiri'l-fukahâi'l-muhaddisîn.

²⁴ *el-Hitta fi zikri şihâsi's-sitte*.

²⁵ *el-İksîr fi usûli't-tefsir*.

²⁶ Bkz. Leknevî, *İbrâzü'l-ğayy*, 147-157.

²⁷ Leknevî, *İbrâzü'l-ğayy*, 17.

²⁸ Bkz. Ebu'l-Feth, *Tebşiratü'n-nâkıd*, 15-20.

hakaret maksatlı değil durumu ortaya koymak amaçlı kullanıldığı belirtilmiş,²⁹ *Tebşıra* boyunca Leknevî ismi zikredilmeksizin “bâğid” ve “hâsîd” lakaplarıyla anılmıştır.

Tebşıra bir giriş (fâtîha), üç bölüm (bâb) ve bir hâtimedden oluşmaktadır. Girişten önce eserin yazılım amacına, ismine ve buna müteallik bazı meselelere değinilmiştir. Girişte bilinmesi gereken bazı temel noktalar etraflıca ele alınmıştır: 1) Siddîk Hasan Han hatalardan beri değildir. Herkes gibi o da hata yapabilir, ancak önemli olan bu hatalardan dönmektir. Ayrıca onun hataları kasıtlı ve büyük hatalar olmayıp basit yanlışlar düzeyindedir. 2) Leknevî'nin Siddîk Hasan Han'ı takibatı, sürekli hatalarını araştırıp ortaya çıkarması haset ve düşmanlıktan kaynaklanmaktadır. 3) Leknevî'nin hataları Siddîk Hasan Han'inkinden çok daha fazla olup küçük hacimli *İbrâz*'da bile birçok hata bulunmaktadır.³⁰

Birinci bölümde; Leknevî'nin âlimlerin doğum ve vefat tarihleriyle ilgili *İbrâz*'da ortaya attığı yeni iddialarına cevap verilmekte, bunların dayandığı temel noktalara işaret edilmektedir. “Kavluhû-ekûl” kalıbıyla önce Leknevî'nin *İbrâz*'daki ifadesi aktarılmakta, ardından buna cevap verilmektedir. *İbrâz*'ın üç ana bölümünde yer alan toplam 86 itiraz tek tek numaralandırılarak bu şekilde cevaplandırılmaktadır. İkinci bölümde; birinci bölümde ele alınmayan ve genel olarak doğum ve vefat tarihi dışındaki meselelerle ilgili *İbrâz*'da yer alan diğer iddialara ve eleştirilere yine “kavluhû-ekûl” şeklinde cümle cümle cevap verilmiştir. Üçüncü bölümde; Leknevî'nin *İbrâz*'daki ve diğer bazı eserlerindeki hatalarına yer verilmekte; öncelikle “kavluhû-ekûl” kalıbıyla numaralandırılarak *İbrâz*'daki 178 hatası zikredilmekte, ardından hem Leknevî'nin hem de babasının³¹ bazı hatalarına işaret edilmektedir.

Eserin Hâtîme kısmı³² ise *İbrâz* ile ilgili olmayıp Siddîk Hasan Han'ın *en-Nehcü'l-makbûl* isimli eserine yazılmış *er-Reddü'l-ma'kûl*³³ isimli reddiyeye verilen cevapları ihtiva etmekte ve hacim olarak da eserin yarıya yakını oluşturmaktadır. *İbrâz*'a cevap yazılırken *er-Reddü'l-ma'kûl* isimli reddiyeye muttali olununca müstakil bir eser yazmaktansa cevabın *Tebşıra*'nın içine yerleştirilmesi uygun görülmüş ve bu sebeple *Tebşıra*'nın

²⁹ Ebu'l-Feth, *Tebşiratü'n-nâkid*, 3.

³⁰ Ebu'l-Feth, *Tebşiratü'n-nâkid*, 8-31.

³¹ Leknevî'nin babası Hindistan'ın önemli âlimlerinden Abdülhalim b. Emînillâh el-Leknevî'dir (ö. 1285/1868). Müderrislik yapmış, pek çok öğrenci yetiştirmiş, birçok eser telif etmiş, ömrünün son üç senesinde ise kaza ile ilgili resmî görev yürütmüştür (detaylı bilgi için bkz. Hasenî, *Nüzhëtü'l-havâtr*, 7/247-248).

³² Ebu'l-Feth, *Tebşiratü'n-nâkid*, 288-498.

³³ *Reddü'l-ma'kûl*, Siddîk Hasan Han'ın çağdaşı Hintli Hanefî âlim Abdülkadir b. Muhammed es-Silhetî tarafından yazılmıştır (bkz. Hasenî, *Nüzhëtü'l-havâtr*, 8/277).

başlangıçtaki planı değiştirilerek başlangıçta hâtimeye yazılması planlanan meseleler üçüncü baba aktarılmış, hâtime ise sadece *er-Reddû'l-ma'kûl*'e cevaba ayrılmıştır.

Tebşıra'da *İbrâz* didik didik edilerek Leknevî'nin neredeyse her cümlesine “kav-luhû-ekûl” şeklinde cevap verilmiş, ilaveten sadece savunma hattında kalınmayıp Leknevî'nin gerek *İbrâz*'daki gerek diğer eserlerindeki hatalarına işaret edilip karşı eleştiriler de getirilmiştir. Ayrıca özellikle birinci bölümde tarihlerin ihtilafa açık olduğu, ihtilaf durumunda bir tercihte bulunulmaksızın nakledilebileceği, herkesin hata yapabileceği gibi birçok meselede konu kişiselleştirilmeden daha üst başlığa taşınarak muteber kitaplardan ya da âlimlerden nakille pek çok örnek verilmiş, ayet ve hadislerle desteklenmiştir. *İbrâz*'da sertliği artan ifadeler *Tebşıra*'da da benzer şekilde devam etmiş, kimi zaman hakarete varabilecek küçümseyici ifadeler kullanılmıştır.

1.4. Tezkiretü'r-râşid bi reddi Tebşirati'n-nâkid

Leknevî, *Tebşirati'n-nâkid bi reddi keydi'l-hâsid*'e karşılık *Tezkiretü'r-râşid bi reddi Tebşirati'n-nâkid* isimli bir reddiye yazmış ve bu reddiyesine “Zaferî'l-münye bi zikri aġlâtı sâhibi'l-Hıttâ” lakabını vermiştir.³⁴ Leknevî, oldukça hacimli bir eser olan *Tezkire*'yi 9 Rabiülevvel 1301'de tamamlamış ve eseri yazdıktan üç sene sonra da (30 Rabülevvel 1304) vefat etmiştir. *Tebşıra*'da kendisine hâsid ve bâğid olarak hitap edilmesini eleştiren Leknevî, buna karşılık *Tezkire*'de Sıddîk Hasan Han'ı kinaye yoluyla “seyyid mansûr” olarak nitelemektedir. Zira Leknevî, Sıddîk Hasan Han'ın yardım almadan bu eseri tek başına yazabilecek donanımda olmadığını ve bu sebeple onu bir başkasına yazdırdığını düşünmektedir.³⁵ Burada açıkça bir isim zikretmemekle birlikte Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kabrini ziyaret meselesini ele alırken bu meseleyle ilgili yazdığı reddiyelerin muhatabının aynı zamanda Sıddîk Hasan Han'ın gizli yardımcısı olduğunu belirtmek suretiyle *Tebşıra*'yı Sehsevânî'nin yazdığını imâ etmektedir.³⁶ Leknevî bu ve benzeri sebeplerle eser boyunca “nâsırûke'l-muhtefî” ve benzeri hitapları kullanmakta ancak asıl muhatabının “nâsır makhûr” olmadığını, aksine “seyyid mansûr” olduğunu belirtmekte,³⁷ böylece hem Sıddîk Hasan Han'ı hem de yardımcısını sert bir dille eleştirmektedir.

³⁴ Leknevî, *Tezkiretü'r-râşid*, 41.

³⁵ Leknevî burada ayrıca Sıddîk Hasan Han'ın daha önce kendisine hitaben “yirmi ücretli işçi tutup ona reddiye yazdırmaya ve hatalarını ortaya çıkarmaya muktedirken nasıl olur da bana reddiye yazar” sözüne atıfta bulunmakta ve kendisinin hiçbir yardımcıya ihtiyaç duymadan tüm bunlara, hatta daha fazlasına tek başına cevap verebilecek güçte olduğunu söylemektedir (Bkz. Leknevî, *Tezkiretü'r-râşid*, 77).

³⁶ Leknevî, *Tezkiretü'r-râşid*, 5, 522, 630, 657.

³⁷ Leknevî, *Tezkiretü'r-râşid*, 44.

Leknevî, *Tebsıra*'nın ciddi bir cevap mahiyetinde olmadığını, ümitsizliğe düşen kimsenin dilinin uzayıp salyasını akıtması misali *Tebsıra*'da da sövme, hakaret ve aşırılıktan başka bir şey bulunmadığını söylemekte,³⁸ bu sebeple de *Tebsıra*'ya süslü cümleler kullanan ama içi boş ve uydurma olan anlamında “müzahrefe” lakabını vermektedir. Ancak yine de insanların fesada sürüklenmemesi ve anlayana bir öğüt olması maksadıyla bu reddiyeyi yazdığını ifade etmekte,³⁹ bu eserine de reddiye yazılırsa kendisinin de cevap vermeye devam edeceğini belirterek üstü kapalı tehdit etmektedir.⁴⁰ Leknevî, *Tezkire*'de kafiyeli ve secili ifadeler kullanarak belagat alanındaki maharetini de ortaya koymakta, ilâveten kinayeli ve küçümseyici bir üslupla muhatabını hedef almaktadır. Leknevî ayrıca, *Tebsıra*'da çok sayıda gereksiz örnek verilmesini ve eserin Hâtîme bölümünün başka bir esere reddiye ayrılmasını da eleştirmekte ve bunların hacmi artırarak büyük bir reddiye yazıldığı algısı oluşturmak için yapıldığını iddia etmektedir.⁴¹

Tezkire, beş bölüm (bâb) ve bir hâtîmeden oluşmaktadır. Ana bölüme başlanmadan önce o zamana kadarki sürecin özetlendiği, kitabın isminin, yazım amacının vs. meselelerin yer aldığı bir giriş yapılmaktadır. Birinci bölümde, *Tebsıra*'nın dibâcesinde ve girişinde (fâtîha) yer alan meselelere reddiye yapılmaktadır. İkinci bölümde, *Tebsıra*'nın birinci bölümünde *İbrâz*'ın girişine reddiye olarak yazılan cevaplara karşı cevaplar verilmektedir. Bu bağlamda öncelikle girişte yer alan bazı ifadeler “kavlühû-ekûl” şeklinde cevaplanmakta, ardından *İbrâz*'da zikredilen 86 hata tek tek numaralandırılarak *İbrâz*'dan itibaren alıntılanmakta ve önce *İbrâz*'daki ifadeye, ardından *Tebsıra*'da yer alan cevaba, son olarak da *Tebsıra*'ya yapılan reddiye yer verilmektedir. Üçüncü bölümde, *İbrâz*'ın hâtîmesine reddiye olarak yazılan *Tebsıra*'nın ikinci bölümündeki meselelere cevap verilmektedir. *İbrâz*'ın hâtîmesinde yer alan 25 mesele ve *Tebsıra*'da buna verilen cevaplar aktarılmakta, ardından bu cevaba itiraz yapılmaktadır. Buradaki 25 mesele, hem baştan (1-25) hem de ikinci bölümdeki 86 meselenin devamı olarak (87-111) numaralandırılmakta, böylece her meseleye çift numara verilmektedir. Dördüncü bölümde, *Tebsıra*'da *İbrâz* ve *Şifâ* ile ilgili meseleleri ilgilendiren çeşitli sözlere reddiye yapılmaktadır. Beşinci bölümde, *Tebsıra*'nın üçüncü bölümünde Leknevî'nin *İbrâz*'ındaki ve diğer eserlerindeki hataları zikreden ifadelere cevap verilmektedir. Leknevî bu eleştirilerin hepsinden beri olduğunu ifade etmekte, bu itirazları “bâtıl, zayıf, rezil, habis, kabih, saptırıcı, boş, fâsid” gibi isimlerle vasıflandırıp gruplandırmakta ve bu grupların içerisinde meselelerin numarasına atıfta bulunarak *Tebsıra*'da zikredilen 178 meseleyi içerecek şekilde kısaca eleştirisini yapmaktadır. *Tebsıra*'da yer alan eleştirilerin büyük

³⁸ Leknevî, *Tezkiretü'r-râşid*, 78.

³⁹ Leknevî, *Tezkiretü'r-râşid*, 45-46, 82.

⁴⁰ Leknevî, *Tezkiretü'r-râşid*, 45

⁴¹ Leknevî, *Tezkiretü'r-râşid*, 30-31, 189.

çoğunluğu müzekker-müennes kalıpları, zamirlerin kullanımı, harf-i cer uyumu, harf-nokta hataları gibi meseleler olduğu için Leknevî bunları fazla ciddiye almayarak bu şekilde reddiyesini sunmuştur. Bölümün sonunda *Tebşıra*'da Leknevî'nin ve babasının eserlerinde yer aldığı iddia edilen hatalara nispeten uzunca cevaplar verilmiştir. Hâtime ise; *İthâf* sahibinin *İbrâz*'da ve diğer eserlerde zikredilenlerin dışındaki bazı hatalarına yer verilmekte, çoğunluğu yine tarihlerle ilgili olsa da ilâveten ayet tefsiri, hadis tenkidi gibi meselelerle ilgili eleştirilere de değinilerek toplam 99 örnek sunulmaktadır.

Leknevî'nin *Tebşıra*'daki savunmalara yönelttiği genel eleştirilerden biri de *Tebşıra*'daki cevapların çoğunlukla ya müstensih hatası denilerek ya da *İthaf* sahibinin nakledici olduğu belirtilip içeriği araştırmakla yükümlü olmadığı ve esas metnin muhatap alınması gerektiği ifade edilerek verildiğidir. Oysa her sika -nakledici dahi olsa- doğruyu araştırmakla yükümlüdür. Herkes hata yapabilir ancak doğruyu arama yükümlülüğü hissedilmeksizin bu kadar çok hata yapmak kabul edilebilir bir şey değildir.⁴² Leknevî kendi hataları bu dereceye ulaşsaydı çoktan kitaplarını imha edeceğini, Allah'tan utanıp bir de cevap yazmaya kalkışamayacağını söyleyerek kinaye yoluyla bu kadar çok hata yapılmasını eleştirmektedir.⁴³

2. Reddiyelerde Yer Alan Fikhi Tartışmalar

Leknevî ile Sıddîk Hasan Han arasındaki uzun zamana yayılan ve süreç içerisinde müstakil eserlerle devam eden reddiyeleşmeler, çoğunlukla doğum-vefat tarihleri gibi biyografik meselelerle ilgili olmakla birlikte azınlıkta da olsa fikhi bazı meseleleri de içermektedir. Bu hususa Sıddîk Hasan Han cenahından da dikkat çekilmekte; Leknevî'nin hata diye zikrettiği şeylerin çoğunlukla tarihlerle ilgili biyografik malumat hakkında olması eleştirilmektedir. Zira bunlar hükme taalluk etmeyen bir nevi detay meselelerdir. Oysa Sıddîk Hasan Han'ın eserlerinde bunların dışında Leknevî'nin görüşlerine muhalif birçok fikhi mesele bulunmaktadır.⁴⁴ Gerçekten de Leknevî, görüş içeren fikhi ve ilmî meselelere çok az değinmekte, esas eleştirilerinin bu noktada olması beklenirken biyografik verilere yoğunlaşıp oradaki hataları ortaya çıkarmaya çalışmaktadır.

Bu bölümde öncelikle Leknevî ile Sıddîk Hasan Han'ın birbirine yönelttiği yöntem itirazlarına değinilecek, ardından da reddiyelerdeki fikhi meseleler, iddia ve cevaplara yer verilerek karşılıklı eleştirel görüşlerle ele alınacaktır.

⁴² Leknevî, *Tezkiretü'r-râşid*, 21-23.

⁴³ Leknevî, *Tezkiretü'r-râşid*, 138.

⁴⁴ Bkz. Ebu'l-Feth, *Tebşiratü'n-nâkid*, 18.

2.1 Yöntem Eleştirileri

Leknevî, *İbrâz*'da Siddîk Hasan Han'ı genel olarak dört temel noktadan eleştirmektedir: 1) Taklidi eleştirmesine rağmen İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ve Şevkânî'yi (ö. 1250/1834) taklid etmesi, 2) kendi görüşüne muvafık olan görüşü muhtelefün fih olduğunu bilse dahi mücmaun aleyh olarak nitelemesi, 3) eserlerinde çelişkilerin yer alması, 4) bulunduğu her görüşü doğru yanlış ayırmaksızın nakletmesi. Bu eleştirilerden özellikle ilki fihhi meselelerdeki eleştirilerin de temelini oluşturmaktadır. Bu bağlamda Leknevî, Siddîk Hasan Han'ın Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kabrini ziyaret, namazın kasten terk edilmesi durumunda namazın kazası, ticaret mallarının zekâtı gibi meselelerde İbn Teymiyye'nin ve Şevkânî'nin konuyla ilgili şâz görüşlerini taklid etmesini eleştirerek bu görüşlerin isabetli olmadığını ortaya koymaktadır.⁴⁵ Ancak *Tebşıra*'da bu taklid iddiası reddedilmekte, böyle bir iddiası olanın bu söylemin nerede geçtiğini belirtmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Ayrıca eğer taklidden maksat bazı meselelerde İbn Teymiyye ile aynı görüşte olmak ise bununla taklidin farklı şeyler olduğunu, her insanın birilerine muvafakat edebileceği söylenmekte⁴⁶ ve hatta Leknevî'nin de istivâ gibi bazı meselelerde kimi zaman İbn Teymiyye ile aynı görüşte olduğunu belirterek bu muvafakatın taklid olmadığını vurgulamaktadır.⁴⁷ Esasında Siddîk Hasan Han'ın taklid karşısındaki tutumu, taklidi reddedip yerine delile ittibâyı koyması da yine İbn Teymiyye ve Şevkânî etkisinde kaldığını açıkça göstermektedir. Ayrıca Siddîk Hasan Han her ne kadar mezkûr âlimleri taklid etmediğini iddia etse de eserlerinde bu âlimlerden yaptığı uzun alıntılar, görüşleri arasındaki büyük benzerlikler taklidi çağrıştıracak derecede dikkat çekici düzeydedir.⁴⁸

Leknevî'nin yöntem eleştirisine karşılık, *Tebşıra*'da da benzer tarzda Leknevî'nin -fihhi yöntemini de içerecek şekilde- genel yaklaşımı birkaç açıdan eleştirilmektedir: 1)

⁴⁵ Leknevî, *İbrâzü'l-ğayy*, 18-26. Leknevî Siddîk Hasan Han'ın İbn Teymiyye ve Şevkânî'yi taklid ettiği başka birçok mesele olduğunu belirtmekte, ancak *İbrâz*'da bu kadarını zikretmeyi yeterli görmektedir. *Tezkire*'de ilaveten Mecûsîlerin kestiğinin helalliği, dörtten fazla kadınla nikahın cevazı, zevalden önce Cuma namazı kılmanın cevazı gibi meseleleri de örnekleri arasına eklemektedir (Bkz. Leknevî, *Tezkiretü'r-râşid*, 121). Bu meselelerin bir kısmı sadece örnek kabilinden zikredilip açıklamaya gidilmediği için onlara bu başlık altında da yer verilmeyecektir.

⁴⁶ Ebu'l-Feth, *Tebşiratü'n-nâkid*, 117.

⁴⁷ Leknevî, *İbrâzü'l-ğayy*, 104.

⁴⁸ Siddîk Hasan Han'ın taklid ile ilgili görüşleri ve bu konuda İbn Teymiyye, İbn Kayyim, Şevkânî gibi âlimlerden etkilenmesi hakkında bkz. Onuk Demirci, "Klasik Fıkıh Usûlüne Eleştirel Yaklaşımlar: Siddîk Hasan Han Örneği", *İslam ve Medeniyet Serisi 2: İhyâ*. ed. Veysel Özdemir vd. (İstanbul: Kitap Dünyası, 2022), 81-85; Ali Hakan Çavuşoğlu, Ehl-i Hadisin 'Rey'siz' ve 'Mezhepsiz' Fıkıh Anlayışı: Siddîk Hasan Han Örneği, *Rize İlahiyat Dergisi* 25 (2023), 7-12; Faruk Emrah Oruç, *19. Yüzyılda Fıkıh Mezheplere Bakış (Şevkânî ve Neylül-evtâr Özelinde)* (Ankara: Sonçağ Yayıncılık, 2021), 28-30.

Kitaplardaki farklı ibarelere baktığında ancak tercihte bulunamadığında muhtar olan “yarı yarıyadır” demesi, 2) kendi görüşüne muhalif olanları -Kitap ve sünnette olsa bile- gayrimeşrû olarak nitelemesi, 3) düşünmeksizin fetvaya cesaret etmesi. Oysa Hz. Peygamber (s.a.s.) “Sizin fetva vermeye en cüretkâr olanınız ateşe atılmaya en cüretkâr olanınızdır.” buyurmaktadır.⁴⁹ 4) taklidci olmayanları ve Hanefilere muhalif olanları eleştirmesi, 5) cumhura muhalefet edeni eleştirmesi ancak bu eleştirisine rağmen kendisinin de bunu yapması, 6) mezhebini ve meslekini teyit için yalan söylemesi.⁵⁰

2.2. Fıkhi Meselelere Yönelik Eleştiriler

Tarafların birbirine yönelik yöntem eleştirileri dışında reddiyelerde fıkhi meseleler de yer almaktadır. Leknevî, *Şifâ*'ya reddiye olarak yazdığı *İbrâz*'da “imamların arkasında kıraat” meselesi dışında *Şifâ*'daki tüm meseleleri cevaplandığını söylemekte⁵¹ fakat bunlar içerisinde başka herhangi bir fıkhi meseleye yer vermemektedir. Buradan hareketle *Şifâ*'da “imamların arkasında kıraat” meselesi dışında başka fıkhi eleştiri ya da savunu olmadığı söylenebilir. Bununla birlikte Leknevî, *İbrâz*'da yeni iddia makamında başka fıkhi meseleler zikretmektedir. Buna mukabil *Tebşıra*'da Sıddîk Hasan Han cenahından da Leknevî'ye yönelik fıkhi eleştiriler⁵² yapılmaktadır.

2.2.1. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Kabrini Ziyaret

Şifâ'da Leknevî'nin İbn Teymiyye ile ilgili sözleri eleştirilirken İbn Teymiyye'nin özellikle Hz. Peygamber'i (s.a.s.) ziyaret (ziyâretü hayri'l-enâm) ve istivâ gibi meselelerdeki görüşlerinin dönemin muhakkik âlimlerince kabul gören, Kitap ve sünnete uygun görüşler olduğu söylenmektedir. Leknevî *İbrâz*'da bu noktaya itiraz ederek İbn Teymiyye'nin Hz. Peygamber'i (s.a.s.) ziyaret ile ilgili görüşünün yanlış bir görüş olduğunu ifade etmektedir. Zira İbn Teymiyye, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kabrini ziyaret etmek için

⁴⁹ Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, thk. Mustafa Dîb el-Buğâ (Di-
maşk: Dâru'l-Mustafâ, 2007), “Mukaddime”, 20.

⁵⁰ Daha fazlası için bkz. Ebu'l-Feth, *Tebşiratü'n-nâkid*, 22-27. Leknevî, *Tezkire*'de bu eleştirilerin hepsini tek
tek cevaplamaktadır (bkz. Leknevî, *Tezkiretü'r-râşid*, 138-144).

⁵¹ Leknevî, *İbrâzü'l-ğayy*, 84.

⁵² Bu eleştirilerden bir tanesi de Leknevî'nin düşünmeksizin alelacele fetva verdiği yönündeki iddialara ör-
nek sadedinde sunulmaktadır. Buna göre Leknevî “Zeyd, oğlunun hanımı Hind'e bir mal hibe etse, Hind
de bu malı kabzetse, Zeyd'in bu hibeden dönmesi câiz midir?” sorusuna *Hidâye*'ye de atıf yaparak Hind'in
zîrahmi mahrem olması sebebiyle Zeyd'in bu hibeden rücu etmesinin câiz olmayacağı şeklinde cevap
vermiştir. Oysa burada Zeyd'in hanımı Hind'in zîrahmi mahremi değildi (bkz. Ebu'l-Feth, *Tebşiratü'n-
nâkid*, 22). Ancak Leknevî, bu fetvayı hatırlamadığını, eğer böyle bir hata yapmışsa kaleminden sâdir ol-
duğunu ve Allah'tan af dileyeceğini belirtmekte, ilaveten babasına da böyle bir isnadın yapılmasını edep-
sizlik olarak nitelemekte ve onu da cevaplamaktadır (bkz. Leknevî, *Tezkiretü'r-râşid*, 141). Bu mesele hak-
kındaki tartışmalar bu kadarla kaldığı için makale içerisinde ayrı başlık olarak ele alınmayacaktır.

sefere çıkmayı haram sayarak bu seferi bir masiyet seferi olarak nitelemekte, daha da ileri giderek sadece sefere çıkmanın değil, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kabrini ziyaret etmenin de haram olduğunu kabul etmekte, bunu teşvik eden hadislerin çoğunun mevzu olduğunu, çok az bir kısmının ise hasen olduğunu söylemektedir.⁵³ Leknevî bu meseleyi *el-Kelâmü'l-mübrem fi nakdi'l-kavli'l-muhkem, el-Kelâmü'l-mebrûr fi reddi'l-kavli'l-mensûr* ve *es-Sa'yü'l-meşkûr fi reddi'l-mezhebi'l-me'sûr* isimli üç farklı risâlesinde ele almış, *İbrâz*'da ve *Tezkire*'de de konuya değinirken çoğunlukla bu risâlelere atıfta bulunmuştur. Leknevî bu risâleleri hacca gittiği halde Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kabrini ziyaret etmeden dönen kişiye (Sehsevânî) reddiye olarak yazdığını söylemekte, bu kişinin aynı zamanda *Teb-sıra'yı* yazan gizli yardımcı olduğunu muhtelif yerlerde imâ etmektedir.⁵⁴

Leknevî *İbrâz*'da, Siddîk Hasan Han'ın Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kabrini ziyaret ile ilgili olan *Rihletü's-siddik ile'l-beyti'l-atik* isimli risâlesinden alıntı ile Siddîk Hasan Han'ın "Bu konuda ulemâ ihtilaf etmiştir. Cumhur mendûb olduğuna, bazı Mâlikîler ve bazı Zâhirîler ise vacip olduğuna hükmetmiştir. Hanefîlere göre ise hükmü vacibe yakındır. İbn Teymiyye'ye göre ise meşrû değildir. Muhaddislerden bir grup da onunla aynı görüştedir. Mâlik, Cüveynî (ö. 478/1085) ve Kadî İyâz'ın (ö. 544/1149) da bu görüşe sahip olduğu nakledilmiştir." şeklindeki sözünü aktarmakta ve bu sözü birkaç açıdan eleştirmektedir: "1) Cüveynî ve Kadî İyâz'ın bu konudaki itirazları Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kabrini ziyaret ile ilgili değildir, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kabrini ziyaret etmek maksadıyla Medine'ye sefer düzenlenip düzenlenemeyeceğiyle ilgilidir ve ikisi farklı şeylerdir. 2) Bu görüşün İmam Mâlik'e nispet edilmesi hatalıdır, zira o hem ziyareti hem de ziyaret maksatlı seferi meşrû görmüştür. Ayrıca Mâlikîler de imamlarının bu görüşte olmadığını beyan etmişlerdir ve imamlarını Siddîk Hasan Han'dan daha iyi tanırlar. 3) İbn Teymiyye Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kabrini ziyareti "mümtenia" ve "gayrimakdûre" olarak nitelemiştir ve bu nitelme gayrimeşrû olduğu anlamına gelmeyebilir. 4) İbn Teymiyye'nin talebesi İbn Abdülhâdî'nin (ö. 744/1343) *es-Sârimü'l-munkî fi'r-red ale's-Sübkî* isimli eserinde⁵⁵ ifade ettiği üzere İbn Teymiyye Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kabrini şer'e uygun bir şekilde ziyaret etmeyi inkar etmiyor aksine bidat olan ziyareti kabul etmiyor."⁵⁶ Leknevî *Sârim*'den yaptığı nakillerle aslında İbn Teymiyye'nin Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kabrini ziyareti gayrimeşrû görmediğini, eskiden kendisinin de öyle

⁵³ Leknevî, *İbrâzü'l-ğayy*, 95.

⁵⁴ Leknevî, *Tezkiretü'r-râşid*, 522, 630, 657.

⁵⁵ *Sârim* isimli bu eser, Şâfiî âlimlerinden ve İbn Teymiyye'nin en büyük muarızlarından biri olan Takıyyüddin es-Sübkî'nin kabir ziyareti konusunda İbn Teymiyye'nin görüşlerini tenkit ettiği *Şifâ'ü's-sekâm fi ziyâreti hayri'l-enâm* adlı eserindeki iddialara cevap vermek için yazılmıştır (Bkz. Ferhat Koca, "İbn Abdülhâdî, Şemseddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/274).

⁵⁶ Leknevî, *İbrâzü'l-ğayy*, 99-101.

sandığını, ancak *Sârim*'i incelediğinde tam olarak böyle olmadığını anladığını söylemektedir.⁵⁷

Leknevî'nin bu itirazları *Tebşıra*'da sırasıyla şu şekilde cevaplanmaktadır: “1) Ziyaretin kendisi ile ziyaret maksatlı seferin farklı olduğu iddia edilmektedir. Öncelikle *Rihle* sahibi ziyaret lafzıyla mutlak ziyareti kastetmektedir ve mutlak olan şey tüm fertlerine delalet eder. Ayrıca ziyaretten maksat ile hangisinin kastedildiği kullanılan zamirle de anlaşılabilir. 2) İmam Mâlik'in Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kabrini ziyaret maksadıyla sefere çıkmayı meşrû görmediğini ispat ettik, bu inkâr ve tevil edilemez. 3) İbn Teymiyye ziyaretin gayrimeşrû olduğu görüşündedir. Bu görüşünü “mümteni” ve “gayrimakdur” kelimeleriyle ifade etmesi gayrimeşrû olmasını engellemez. Zira bir şey mümteni bilgayr iken mümkün bizzât olabilir, nitekim ziyaret de mümkün bizzâttır ve bu sebeple ona da şer'î ya da gayrişer'î hükmü verilebilir. 4) *Sârim*'den nakille yapılan şer'î ziyaret-bidat ziyaret ayrımı meselesinde *Rihle* sahibinin ziyaretten maksadının ne olduğu ilk maddede açıklandığı için tekrar gerek yoktur.”⁵⁸ Leknevî *Tezkire*'de bu cevapları tek tek ele almakta ve *İbraz*'daki görüşüyle paralel şekilde reddetmekte, konu hakkında tafsilatlı bilgileri için mezkûr üç risâlesine yönlendirmektedir.⁵⁹

Leknevî'nin bir diğer eleştirisi *Rihle*'de, Sübkî'nin (ö. 756/1355) *Şifâü's-sikâm fi ziyâreti hayri'l-enâm*'ında ve İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *el-Cevherü'l-munazzam fi ziyâreti'n-nebiyyi'i-mükerrerem*'inde konuyla ilgili istidlâl edilen hadislerin hasen ya da sahih olmadığı, aksine tamamının zayıf ve mevzû olduğu yönündeki ifadelerdir. Leknevî bu hadislerin hepsinin ihticac edilmeyecek derecede zayıf olmadığını, aksine bir kısmının hasen olduğunu söylemekte, meseleyi *Sa'yü'l-meşkûr*'da detaylıca ele aldığını ifade etmektedir.⁶⁰ *Tebşıra*'da, bu söylemin zayıf hadisle ihticâc edilebileceği kabulüne götüreceği belirtilerek hükümlerde zayıf hadisle ihticâc edilemeyeceği vurgulanmakta, hadislerin mevzûkiyetiyle ilgili iddiaların *Merkûm fi'l-kavli'l-mansûr* ile *İtmâmü'l-hüccce* isimli risâlelerde⁶¹ ele alındığını söylenmekte, ilaveten içinde yeni bir iddia ve söylem içermemesine rağmen *Sa'yü'l-meşkûr*'a da bir cevap yazılmakta olduğu haber verilmektedir.⁶² Leknevî, tartışmanın bu boyutunda muhaddis kimliğini de öne çıkarmakta ve hadis alanındaki birikimini fihki yaklaşımlarına yansıtılmaktadır.

⁵⁷ Leknevî, *İbrâzü'l-ğayy*, 100.

⁵⁸ Ebu'l-Feth, *Tebşiratü'n-nâkıd*, 160-163.

⁵⁹ Bkz. Leknevî, *Tezkiretü'r-râşid*, 634-645.

⁶⁰ Leknevî, *İbrâzü'l-ğayy*, 102.

⁶¹ Bu risâleler, Sehsevânî'nin konu ile ilgili risâleleridir. Leknevî her birine ayrı bir reddiye yazmıştır.

⁶² Ebu'l-Feth, *Tebşiratü'n-nâkıd*, 166.

İbn Teymiyye'nin Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kabrini ziyaret ile ilgili görüşleri ilk dönemlerden itibaren tartışılmış, bu görüşü reddeden ve savunan çeşitli farklı eserler telif edilmiştir. Burada Leknevî ile Siddîk Hasan Han ve Sehsevânî arasında geçen tartışmalar da esasında geçmişten gelen muhalefetin devamı niteliğindedir. Siddîk Hasan Han İbn Teymiyye çizgisini takip ederken Leknevî, İbn Teymiyye'nin karşısında yer alan cumhurun yolunu takip etmektedir. Bu tartışmalar ayrıca İbn Teymiyye'nin görüşlerinin Hint alt kıtasındaki etkilerini göstermesi açısından da önemlidir.⁶³

2.2.2 Kasten Kılınmayan Namazın Kazası

Leknevî, *İbrâz* isimli reddiyesinde Siddîk Hasan Han'ın İbn Teymiyye ve Şevkânî'yi taklid ederek namazı kasten terk eden kimseye kaza namazı gerekmeyeceği şeklindeki görüşü benimsemesini eleştirmektedir. Leknevî, Siddîk Hasan Han'ın *Hallü's-süâlâtî'l-müşkile* isimli risâlesinde bu görüşü tercih ettiğini, bunun esasında bazı Zâhirîlerin görüşü olduğunu, Şevkânî'nin de bazı eserlerinde bu görüşü benimsediğini ancak bu görüşün şaz, merdûd ve âlimlerin çoğunun görüşüne muhalif olduğunu söylemekte; bu görüşün dayanağının, konuyla ilgili vârid olan hadiste⁶⁴ sadece unutan ve uyuyan kimsenin zikredilmesinin ve kasten kılınmayan ile ilgili sarih ve sahih bir delilin bulunmaması olduğunu belirtmektedir. Leknevî bu görüşü İbn Abdilberr'in (ö. 463/1071) *el-İstizkâr'ından* yaptığı alıntılarla reddederek hadiste sadece unutan ve uyuyan kimsenin zikredilmesini şöyle açıklamaktadır: Hz. Peygamber'in (s.a.s.) uyku ve unutma durumunda kişinin sorumlu tutulmayacağına yönelik hadisi, kaza namazını kılp kılınmayacağı hususunda soru işareti oluşturmaktadır. Burada unutandan ve uyuyandan günahın kalkması sadece durumlarının verdiği mazeret sebebiyle olup bu durumlar namazın farziyyetini düşürmez ve bu durumdaki kişilerin hatırladıklarında namazlarını kılmaları gerekir. Kasten terk edenin ise unutandan ve uyuyakalandan farklı olarak namazı kılmaması için herhangi bir mazereti olmadığından dolayı ayrıca zikredilmesine gerek yoktur. Bu durumda namazı unutan ve uyuyakalan ile kasten terk edenler günah açısından eşit seviyede olmasalar da kaza kılmaları açısından aynıdırlar. Ayrıca bu mesele Allah hakkıyla ilgili bir meseledir ve Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Allah hakkı ile kul

⁶³ Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Serdar Murat Gürses, "İlk Dönem Ehl-i Hadis ve İbn Teymiyye Seleflerinin Hindistan Ehl-i Hadis Ekolüne Etkileri", *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 6/1 (Haziran 2021), 236-239; Aşır Öreñç, "Konu Hadisleri Bağlamında Hz. Peygamber'in Kabrini Ziyaret", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 32 (Ağustos 2014), 207-220.

⁶⁴ "Her kim bir namazı unuttur veya ondan gaflet edip uyuyakalırsa, onu hatırladığında hemen kılsın. Onun bundan başka kefareti yoktur." (Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Ebû Kuteybe Nazar (Riyâd: Dâru Taybe, 2006), "Mesâcid", 315-316; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh* (Beyrut: Dârü't-Te'sîl, 2015), "Mevâkîtü's-salât", 37).

hakkını mukayese ederek “Allah hakkı ödenmeye en layık olandır” buyurması⁶⁵ bu meselede de namazı kasten kılmayan kimsenin borcunu ödemesi gerektiğine delalet etmektedir. Leknevî meseleyi böylece özetledikten sonra namazı kasten terk edene kaza gerekmeyeceği görüşünün sadece reddetmek ve doğruyu açığa çıkarmak için dillendirilebileceğini, aksi takdirde bırakın tercih etmeyi sadece nakletmenin bile haram sayılacağını söylemektedir.⁶⁶

Leknevî'nin bu iddiaları *Tebşıra*'da birkaç noktadan hareketle reddedilmektedir.⁶⁷ Öncelikle bu mesele Sıddîk Hasan Han'ın *Hallü's-süâlât* isimli eserinde değil *Ravzatü'n-vediyye şerhu Dürerü'l-behiyye* isimli eserinde geçmektedir; orada da bu meselenin ulemâ arasında ihtilafı olduğuna dair nakilde bulunmaktadır ve sırf bu nakilden hareketle kendisine görüş isnat etmek doğru bir sonuca götürmeyebilir.⁶⁸ Bu konuyla ilgili bir diğer itiraz, Leknevî'nin ifadelerinden bu meselede sadece bazı Zâhirîlerin kaza gerekmediği görüşünde olduğunun anlaşılmasınadır, oysa bazı Şâfîiler, İbn Teymiyye ve İbn Kayyim de bu görüştedir. Başka bir itiraz da Leknevî'nin bu görüşü Şevkânî'ye nispet ederken eser adı zikretmemesine⁶⁹ ve Şevkânî'nin Zâhirîlere tâbi olduğunu söylemesinedir. Oysa Şevkânî kendi usulü olan bir âlimdir ve Zâhirîlerle aynı görüşte olması bir tâbiyyet değil görüşlerin muvafakat etmesidir.⁷⁰ *Tebşıra*'da Leknevî'nin meseleyi İbn Abdilberr'den alıntıyla cevaplaması da eleştirilmekte, buna mukabil İbn Kayyim'den yapılan nakille bu görüşlere reddiyeler sunulmaktadır.⁷¹

Sıddîk Hasan Han cenahından yapılan bu eleştirilere ve cevap bekleyen sorulara rağmen Leknevî bu meseleyi *Tezkire*'de tekrar ele almamıştır. Bu mesele de ilk dönemlerden itibaren tartışma konusu olup⁷² İbn Teymiyye, İbn Kayyim ve Şevkânî'nin Sıddîk Hasan Han üzerindeki etkilerini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

2.2.3. Ticaret Mallarının Zekâta Tâbi Olması

Leknevî, Sıddîk Hasan Han'ın *Miskü'l-hitâm şerhu Buluği'l-merâm* isimli eserinde Şevkânî'nin görüşüne tâbi olarak ticaret mallarının zekâta tâbi olmadığını görüşünü benimsediğini söylemiş ve Dâvûd ez-Zâhirî dışındaki cumhur ulemânın bu görüşe muhalif

⁶⁵ Buhârî, “Cezâü's-sayd”, 22.

⁶⁶ Leknevî, *İbrâzü'l-ğayy*, 18-22.

⁶⁷ Detaylı bilgi için bkz. Ebu'l-Feth, *Tebşiratü'n-nâkıd*, 125-132.

⁶⁸ Ebu'l-Feth, *Tebşiratü'n-nâkıd*, 125-126.

⁶⁹ Ebu'l-Feth, *Tebşiratü'n-nâkıd*, 126.

⁷⁰ Ebu'l-Feth, *Tebşiratü'n-nâkıd*, 136.

⁷¹ Ebu'l-Feth, *Tebşiratü'n-nâkıd*, 128-136.

⁷² Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Ali İhsan Pala, “Namazların Kazası Meselesine Metodolojik Bir Yaklaşım”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 3 (2004), 231-251.

olduğunu belirtmiştir. Leknevî, bu görüşün karşı delil sunmaya gerek bırakmayacak kadar zayıf olduğunu belirtse de Kitap'taki "Ey iman edenler! Kazandıklarınızın iyilerinden ve yerden sizin için çıkardıklarımızdan Allah yolunda harcayın" ayetini,⁷³ Hz. Peygamberden (s.a.s.) gelen merfû haberleri ve Hz. Ömer, İbn Ömer gibi sahâbîlerin mevkuף âsârını ticaret mallarının zekâta tâbi olduğunu gösteren deliller olarak sunmakta ve Kur'ân'ın zahiri ile Hz. Peygamber'in (s.a.s.) haberine muhalif bu fetvadan şiddetle sakınılması gerektiğini söylemektedir.⁷⁴

İbrâz'da geçen bu ifade *Tebsıra*'da çeşitli yönlerden eleştirilmektedir: Öncelikle icmâya ya da cumhura değil Kitap ve sünnetin gösterdiği şer'î delile ittiba etmek gereklidir. Eğer icmâya uymanın gerekliliği savunuluyorsa buna dair delil getirilmelidir. Ayrıca Leknevî'nin bizzat kendisi de Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kabrini ziyaret, imamın arkasında kıraat gibi meselelerde cumhura muhalif davranmıştır.⁷⁵ Leknevî'nin Kitap'tan delil olarak getirdiği ayetteki ifadeler Şevkânî'nin ve Râzî'nin tefsirlerinde de geçtiği üzere zekâta, nafiye sadakaya ya da her ikisine birden muhtemeldir ve bu ihtimallik durumu bu ayet ile istidlâlî bâtil kılmaktadır.⁷⁶ *Tebsıra*'da ilâveten burada Leknevî'nin eserinde zikretmediği ancak bu konuda delil olarak sunulan "Onların mallarından, onları kendisiyle arındıracağın ve temizleyeceğin bir sadaka (zekât) al ve onlara dua et." ayeti⁷⁷ de değerlendirilmekte ve yine Şevkânî'den nakille bunun zekâta tâbi olan malları kapsadığı, ticaret mallarının da bunlardan olmadığı belirtilmektedir.⁷⁸ Ayrıca meseleyle ilgili olarak Şevkânî'nin *es-Seylü'l-cerrâr* ile *Veblü'l-ğamâm* isimli eserlerine atıfta bulunulmakta ve ticaret mallarının zekâta tâbi olduğuna dair delil getirilen temel üç hadisin bir kısmının sıhhat noktasında, bir kısmının ise zekâtın vücubiyetine delaleti noktasında problemli olduğu söylenmektedir.⁷⁹ Konuyla ilgili sahâbeden nakledilen âsâr ise zaten delil olarak görülmemekte, bu bilindiği halde bununla ihticac edilmesinin şaşılacak şey olduğu ifade edilmektedir.⁸⁰ Leknevî namazı kasten terk edene kaza gerekip gerekmediği meselesinde olduğu gibi bu meseleyi de *Tezkire*'de tekrar ele almamış, *Tebsıra*'da yöneltilen bu

⁷³ Diyânet İşleri Başkanlığı Kur'ân-ı Kerîm Meâlî (Erişim 20 Ekim 2024), el-Bakara 2/267.

⁷⁴ Leknevî, *İbrâzü'l-ğayy*, 23.

⁷⁵ Ebu'l-Feth, *Tebsiratü'n-nâkıd*, 137.

⁷⁶ Ebu'l-Feth, *Tebsiratü'n-nâkıd*, 139-140.

⁷⁷ et-Tevbe 9/103.

⁷⁸ Ebu'l-Feth, *Tebsiratü'n-nâkıd*, 146.

⁷⁹ Ebu'l-Feth, *Tebsiratü'n-nâkıd*, 138-139. Ayrıca bkz. Ebü Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî, *Veblü'l-ğamâm alâ şifâi'l-üvâm*, thk. Muhammed Subhî Hasan Hallâk (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1416), 1/433-434; Ebü Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî, *es-Seylü'l-cerrârü'l-mütedeffik alâ hadâikü'l-Ezhâr*, thk. Muhammed Subhî Hasan Hallâk (Dimaşık: Dâru İbn Kesîr, 2008), 1/760-763.

⁸⁰ Ebu'l-Feth, *Tebsiratü'n-nâkıd*, 139.

itirazlara cevap vermemiştir. Oysa Sıddîk Hasan Han'ın -Şevkânî'nin de etkisiyle- icmâi ve sahâbî kavlini hüccet kabul etmeyen usûlî yaklaşımı bu meselede net bir biçimde görülebilmektedir. Ayrıca gerek bu usûlî meselelerde gerek mezkûr fer'î meselede Şevkânî'den yapılan uzun nakiller de dikkat çekici düzeydedir.

2.2.4. Dinin Asılları

Leknevî *İbrâz*'da Sıddîk Hasan Han'ın *Ebcü'dü'l-ulûm* isimli eserlerinde fıkıh ilmin-den bahsederken yer verdiği dinin asıllarına ilişkin görüşlerini⁸¹ eleştirmektedir. Sıddîk Hasan Han, dinin Kitap ve sünnet şeklinde iki aslının olduğunu, buna icmâ ve kıyası ekleyerek dinin dört aslı olduğunu iddia edenlerin ilimden herhangi bir payının olmadığını söylemekte; destekleyici görüş olarak da Ahmed b. Hanbel'in istilâhî icmâi, Dâvûd ez-Zâhiri ve ashâbının ise kıyası şer'î delil kabul etmediği, özellikle nas ile çatıştığına icmâ ve kıyasın birçok âlim tarafından makbul bulunmadığı yönündeki görüşleri sunmaktadır. Leknevî bu görüşün İbn Teymiyye, öğrencileri ve Zâhirîleri taklidden kaynaklandığını söylemekte ve bu ifadelerin şu birkaç açıdan problem taşıdığını belirtmektedir: “Öncelikle Kitap ve sünnete hasredilen asıllardan maksat tam belli değildir. Bununla kastedilen, hükmü Allah katında sabit kılan şey midir yoksa bizim ilmimize göre sabit kılan şey midir? Eğer Allah katında sabit kılan şey ise bu ancak kelâm-ı nefsi'dir, bu Kitap ve bu sünnet değildir. Yok eğer bizim ilmimizde sabit kılan şey ise ilim kelimesi umumi anlamdaysa icmâ ve kıyas da buna dâhildir, dar anlamdaysa kıyas olmasa bile icmâ yine buna dâhildir. Eğer dinin asılları ile kastedilen kendisine müracaat edilen şey ise, bu sadece Kitap'tır. Zira Kitap'ta Hz. Peygamber'e (s.a.s.) itaat emredilmeseydi sünnete ittibâ vâcip olmazdı. Nitekim bu konuyu *el-Kelâmü'l-mebrûm* ile *es-Sa'yü'l-meşkûr* isimli eserimde detaylıca açıkladım. İkincisi icmâ ve kıyasa dair Kitap ve sünnette açık deliller vardır, usul âlimleri eserlerinde bu konuyu yeteri kadar açıklamıştır. Üçüncüsü Ahmed b. Hanbel'in istilâhî icmâi kabul etmediğini söyleyip icmâi tanımlamamak tam bir mugalata örneğidir. Ayrıca diyelim ki Ahmed b. Hanbel icmâi inkâr etti, Kitap, sünnet ve âlimlerin sözleri varken Ahmed b. Hanbel'in inkarının bir önemi kalmaz. Dördüncüsü Zâhirîlerin kıyası reddetmesi de kıyasın şer'î delil olmadığı anlamına gelmez. Nitekim usul âlimlerinin kitaplarında bu görüşe reddiyeler sunulmuştur. Beşincisi Ahmed b. Hanbel ile Dâvûd ez-Zâhirî'nin bu itirazları konuyu tartışılır hale getirmez, zira Kitap ve sünnetin merdûd kıldığı bu görüşlere itibar edilmez. Altıncısı birçok âlimin bu görüşte olduğunu söyleyip isim zikretmemek büyük bir cürettir.”⁸²

⁸¹ Sıddîk Hasan Han'ın dinin asıllarına ilişkin görüşleri ve değerlendirmesi için bkz. Onuk Demirci, “Klasik Fıkıh Usûlüne Eleştirel Yaklaşımlar: Sıddîk Hasan Han Örneği”, 69-87.

⁸² Leknevî, *İbrâzü'l-ğayy*, 142-143.

Tebşıra'da Leknevî'nin itiraz ettiği bu altı meseleye tek tek cevap verilmekte, ancak detaylı bilgi için eser isimlerine atıf yapılmaktadır. Öncelikle burada delilden mak-sat elbetteki bizim ilmimize göre sabit kılan şeydir ve azıcık usul ilmi bilen için bu apa-çık ortadadır. Ayrıca bu soru dinin asıllarının dört olduğunu söyleyenlere de bu şekliyle yöneltilebilir.⁸³ Kitap'ta emredilmeseydi Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sünnetine ittibânın vâcip olmayacağı sözü ise dinlenmeye değmeyecek delilsiz bir iddiadır. Zira Kitap met-lüv vahiydir, sünnet ise gayrimetlûv vahiydir ve ikisi de tek bir kandilden -Hz. Peygam-ber'den (s.a.s.)- sâdir olmaktadır. Ayrıca bu konuda atıfta bulunulan *el-Kelâmü'l-mebrâm* isimli eser yeterli ve tam delil içermediği için merdûddur, bu sebeple ona müracaat edil-mesini söylemek akıllıların işi değildir. *es-Sa'yü'l-meşkûr*'ün cevabı ise yazılmaktadır.⁸⁴ İkincisi; icmâ ve kıyasın hüccet olmadığına dair usul kitaplarında özellikle Şevkânî'nin *İrşâdü'l-fuhûl*'ünde ve Siddîk Hasan Han'ın *Husûlü'l-me'mûl*'ünde bu konuyla ilgili yeteri kadar izah yapılmış, cevaplar verilmiştir. Üçüncüsü; Ahmed b. Hanbel'in icmâ reddet-mesi yine Şevkânî'nin *İrşâd*'ında geçmektedir ve bu durum icmânın Kitap ve sünnet ile sabit olduğu iddiasını tartışmalı hale getirmektedir. İstîlâhî anlamda icmâ, usul kitapla-rında zaten zikredilmektedir ve bunu açıklamaya gerek yoktur. Ayrıca bu meselede se-lefin sözünün nakledilmesinin bir anlamı yoktur, zira selevin sözü ne bu meselede ne de başka bir meselede hüccettir. Dördüncüsü; usul kitaplarında kıyasın reddine yönelik ve-rilen cevaplara karşı reddiyeler yapılmıştır.⁸⁵ Beşinci itiraza gelince asıl Kitap ve sünne-tin icmâ ve kıyasa delalet ettiğini söylemek merduddur ve bunu iddia edenin açıklaması gerekmektedir. Altıncısı; tüm âlimlerin ismi sayılıydı kitabın hacmi artardı. Yine de şu isimler örnek kabilinden sayılabilir: Hz. Ömer, İbn Ömer, Ebû Seleme, Katâde, İbn Mes'ûd, Urve b. Zübeyr, Ebû Vâil, Şa'bî, Şureyh, İbn Sîrîn, İbrahim, Atâ, Hasan Basrî.⁸⁶

Leknevî *Tezkire*'de konuyu tekrar ele almakta ve altı itiraza karşı cevaplar ver-mektedir: 1) "Asıl ve delil ile ilmen hükmü sabit kılan şey anlaşılıyorsa, icmâ ve kıyas da zaten buna dahildir. Ayrıca cumhurun bu manada delilleri dörde hasretmesi başka delil olmadığı anlamına gelmez, fakat onlar bu dördünden birine dahil edilebilirler."⁸⁷ Sünne-tin hücciyetinin Kitap'a bağlı olmasına yapılan itiraza gelince bu konuda akıl sahipler-inin herhangi bir tereddüdü bulunmaz. Buhârî'nin *Keşfü'l-esrâr*'ında, Kâsım b. Kutlu-boğa'nın *Muhtasarü'l-Menâr*'ında bu mesele açıklanmaktadır. Ayrıca *es-Sa'yü'l-meşkûr*'da da bunları zikrettim. Kitabın metlûv vahiy, sünnetin ise gayrimetlûv vahiy olması kabul edilebilir bir görüş değildir, zira Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sükûtu ve fiili de sünnete

⁸³ Ebu'l-Feth, *Tebşiratü'n-nâkid*, 204-205.

⁸⁴ Ebu'l-Feth, *Tebşiratü'n-nâkid*, 206.

⁸⁵ Ebu'l-Feth, *Tebşiratü'n-nâkid*, 206-207.

⁸⁶ Ebu'l-Feth, *Tebşiratü'n-nâkid*, 207.

⁸⁷ Leknevî, *Tezkiretü'r-râşid*, 524.

dâhildir. Bu konuda *Zaferü'l-emânî* isimli eserime müracaat edilebilir. Ayrıca Kitap ve sünnetin tek kaynaktan sâdır olmasından kasıt bize nispetle birbirine yakın kaynaklar olmasıysa bu doğrudur, ancak hakikaten ve hükmen birlik kastediliyorsa bu kesinlikle kötü bir iddiadır.”⁸⁸ 2) Şevkânî'nin *İrşâd*'ına ve Sıddîk Hasan Han'ın *Husûl*'üne atıfta bulunulmaktadır, ancak bunlar kimdir, muhakkik âlimlerin yanında dereceleri ne kadardır.⁸⁹ 3) “Ahmed b. Hanbel'in icmâi reddettiği iddiası delili olmayan bir vehimdir. İbn Hâcib'in (ö. 646/1249) *Muhtasar*'ında açıklandığı üzere Ahmed b. Hanbel'in '(bir meselede) icmâ olduğunu söyleyen kimse yalan söylemiştir' sözü icmânın hücciyetinin reddine değil gerçekleşmesinin zor bir ihtimal olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca icmânın hücciyeti konusunda sahâbe, tâbiîn ve imamların sözünü hüccet kabul etmeyip Şevkânî'nin kavlini ve naklini hüccet kabul etmek de şaşılacak bir durumdur.”⁹⁰ 4) Kıyası reddedenler, kendilerine yapılan itirazları reddettiler ancak bu reddiyelere de cevaplar verildi.⁹¹ 5) Bu derece cehalet muhatap almamayı gerekli kılar.⁹² 6) İcmâ ve kıyası hüccet kabul etmeyenlere örnek olarak zikredilen tüm bu isimler Şevkânî'nin iftirasıdır.⁹³

2.2.5. İstincânın Mahiyeti

Tebşıra'da Leknevî'nin eserlerindeki hatalar zikredilirken Leknevî'nin *Müzeyyiletü'd-dirâye li mukaddimeti'l-Hidâye* isimli eserinde istincânın su ve taş ile birlikte yapılmasının Hz. Peygamber'in (s.a.s.) fiiliyle sabit olduğu yönündeki görüşü eleştirilmekte; istincâda su ve taşın birlikte kullanılmasıyla ilgili Bezzâr'ın (ö. 292/905) zikrettiği hadislerin zayıf olduğu belirtilmekte, konuyla ilgili diğer hadislere atıf yapıp İmam Nevevî'den alıntıyla buradaki sahih görüşün istincânın sadece su ile yapılması olduğu söylenmektedir.⁹⁴

Leknevî *Tezkire*'de Bezzâr'ın zikrettiği hadislin zayıf olduğunu bildiğini ancak zayıf olmasının bu hadisle istidlâli bâtıl kılmadığını söylemekte, bu konuda ayrıca Kubâ ehli hakkında nâzil olan ayette⁹⁵ Kubâlîların temizliğinin Allah tarafından methedildiğini, bu methin bilhassa istincâ sebebiyle olduğunu belirtmekte ve Kubâ ehlinin istincâyı nasıl yaptıklarıyla ilgili haberlerin şu üç noktada toplandığını söylemektedir: 1) Yıkamanın sadece su ile yapıldığını bildiren haberler, 2) su ve taş ile yapıldığına işaret

⁸⁸ Leknevî, *Tezkiretü'r-râşid*, 526-528.

⁸⁹ Leknevî, *Tezkiretü'r-râşid*, 533.

⁹⁰ Leknevî, *Tezkiretü'r-râşid*, 534-535.

⁹¹ Leknevî, *Tezkiretü'r-râşid*, 537.

⁹² Leknevî, *Tezkiretü'r-râşid*, 537.

⁹³ Leknevî, *Tezkiretü'r-râşid*, 538.

⁹⁴ Ebu'l-Feth, *Tebşiratü'n-nâkid*, 267.

⁹⁵ Bkz. et-Tevbe 9/108.

eden haberler, 3) su ve taş ile yapıldığını sarahaten bildiren haberler. Leknevî her bir durumla ilgili haberlere yer vermekte ve bunlardan üçüncüsünün yani istincânın su ve taş ile birlikte yapıldığını sarahaten bildiren haberlerin -özellikle İbn Abbas'tan nakledilen haberin- sadece Bezzâr'ın *Müsned*'inde yer almadığını, Taberânî, Ebu's-Şeyh, Hâkim, İbn Merdûye gibi âlimlerce de nakledildiğini, ayrıca *el-Hidâye* müellifi Mergînânî'nin de bunu tercih ettiğini belirterek kendi görüşünü desteklemektedir.⁹⁶

2.2.6. Teravih Namazının Hükümü ve Rekât Sayısı

Tebşıra'da Leknevî'nin *Tuhfetü'ahyâr fi ihyâi sünneti seyyidi'l-ebâr* isimli eserinde teravih namazının hükümü ve rekât sayısı ile ilgili söyledikleri eleştirilmektedir. Leknevî *Tuhfe*'de teravih namazının hükümünün sünnet-i müekkede olduğunu söylemektedir, çünkü bu konuda birçok haber vârid olmuştur. *Tebşıra*'da bu görüş eleştirilmekte ve Hz. Peygamber'in (s.a.s.) her rağbet ettiği şeyin müekkede sünnet olmadığı, bu sebeple sırf rağbet etmesiyle istidlâl edilerek sünnet-i müekkede olarak hükmetmenin yanlış olduğu söylenmektedir. Ayrıca sünnet lafzının müstehâb ve nedbe de şâmil olduğu belirtilerek, Nevevî'den nakille bunun îcab değil nedbe ifade ettiği iddia edilmekte, teravih namazına müekkede sünnet hükümü vererek teravihi zorunlu kılmanın yeni bir hüküm koymak gibi olup fer'i asla ziyade ederek mercûhu tercih etmek, sarîh nasları yıkmak, selefî icmâna muhalefet etmek anlamına geldiği belirtilmektedir.⁹⁷

Teravih meselesinde Leknevî'ye itiraz edilen bir diğer nokta teravih namazının rekât sayısı ile ilgili görüşleridir. Leknevî *Tuhfe*'de teravih namazının yirmi rekât olduğunu, İbn Ebî Şeybe ve diğer âlimlerden gelen nakillerin bunu desteklediğini söylemekte, ayrıca yirmi rekât kılanın Hz. Peygamber'e (s.a.s.) muhalefet edeceği yönündeki muhtemel itirazı sekiz rekâtın yirmi rekâta mündemiç olduğunu söyleyerek cevaplamaktadır. *Tebşıra*'da bu ifadeler eleştirilmekte; Leknevî'nin teravih namazının yirmi rekât olduğuna dair İbn Ebî Şeybe'den naklettiği hadisin zayıf olduğu, bu konudaki kuvvetli hadisin Hz. Âişe'den nakille gelen ve Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Ramazan'da sabah namazının iki rekatiyle birlikte toplam on üç rekât kıldığını belirten hadis olduğu söylenmektedir. Ayrıca Leknevî'nin yirminin içerisinde sekizin de olduğu yönündeki cevabı iki noktadan tartışmalı bulunmaktadır: 1) Az sayı, çok sayının cüz'ü olduğu anlamına gelmez, 2) bir şeyin diğerinin zımında olması her meselede aynı hükme tâbi olmalarını gerektirmez.⁹⁸ Leknevî bu son itiraza *Kutbiyye Risâlesi* ve Zâhid el-Herevî'nin *Hâşîye*'sinden destekle "sayılarda çoğun azı gerekli kıldığı, aynı şekilde azın olmamasının da çoğun olmamasını gerekli kıldığı" şeklindeki görüşle cevap vermektedir. İbn Ebî

⁹⁶ Ebu'l-Feth, *Tebşiratü'n-nâkıd*, 680-684.

⁹⁷ Ebu'l-Feth, *Tebşiratü'n-nâkıd*, 276-277.

⁹⁸ Ebu'l-Feth, *Tebşiratü'n-nâkıd*, 273-275.

Şeybe'de geçen hadisin sıhhati ile ilgili meseleyi ise *Tuhfe*'de ele aldığı için oraya yönlendirerek tekrar cevaplamamaktadır. Yirmi rekât rivayetinin Hz. Âişe hadisi ile çeliştiği meselesinde ise; esasında burada çelişki olmadığını, birçok sahih rivayette on bir rekâttan fazla ve az sayıların da zikredildiğini belirtmekte, yirminin içinde sekiz ve on bir sayılarının da mündemiç olduğunu, bu sebeple iddia edildiğinin aksine yirmi rekât kılmakla hadise muhalif bir durumun meydana gelmeyeceğini söylemektedir.⁹⁹

2.2.7. Dörtten Fazla Kadımla Evlilik

Leknevî *Tezkire*'de Siddîk Hasan Han'ın *Zaferü'l-lâdî bimâ yecibu fi'l-kadâ ale'l-kâdî* isimli eserinde Şevkânî'yi taklid ederek dörtten fazla kadımla nikâhlanmanın câiz olduğu görüşünü savunduğunu iddia etmekte ve bu iddiaya cevap vermek için Şevkânî'nin - Siddîk Hasan Han'ın da alıntı yaptığı- *Veblü'l-ğamâm* isimli eserinden meseleyi aktarmaktadır. Buna göre; ilgili ayette¹⁰⁰ geçen "mesnâ/sülâse/rubâ"¹⁰¹ kalıpları dil âlimlerinin de kabulüne göre toplam sayı ya da eylemin kaç kere yapıldığını belirtmekte aksine eylemin kaçar kaçar gerçekleştirildiğini ifade etmektedir yani eylem bazen ikişer ikişer, bazen üçer üçer, bazen de dörder dörder olmak üzere sınırsız sayıda tekrarlanabilir.¹⁰² Ayrıca dörtten fazla kadımla evlenmenin câiz olmadığı meselesinde icmâ olduğu iddiası da yanlıştır, çünkü Zâhirîler ve bazı Şîa bunu kabul etmemekte, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) uygulamasından hareketle dokuz hür kadımla evlenilebileceğini söylemektedir.¹⁰³ Leknevî bu görüşün çocukları bile güldürecek derecede uydurma ve bâtil bir görüş olduğunu belirterek reddetmekte, ayetin sayı sınırlamak için geldiğini belirtmekte ve bunu, sayıların Arap dilindeki kullanımını açısından da delillendirmekte, ilâveten destekleyici hadisleri de zikretmektedir.¹⁰⁴ Ayrıca dörtten fazla kadımla nikahlanılamayacağı hususunda icmâ olduğunu, Zâhirîlerin ve Şîa'nın muhalif görüşünün bu icmâ zedelemeyeceğini söylemektedir.¹⁰⁵ Leknevî konunun sonunda Şevkânî'nin *Seylü'l-cerrâr*'da da benzer şeyleri söylediğini ifade ederek orada geçen şu ifadeyi de eklemektedir: "Beşinci kadımla nikâhın haramlığına ve dörtten fazla kadımla nikahın câiz olmamasına Kitap ile istidlâl edilemez, ancak *Müntekâ* şerhimde de açıkladığım üzere Kays b. Hâris hadisi, Gaylân es-Sekafî hadisi ve Nevfel b. Muâviye hadislerinin hepsi birlikte buna delalet etmektedir".¹⁰⁵ Leknevî'nin yaptığı bu son alıntıdan da hareketle aslında bu meselede Şevkânî'nin de -cumhur ulemâ gibi- dörtten fazla kadımla evlenmeyi

⁹⁹ Leknevî, *Tezkiretü'r-râşid*, 701-703.

¹⁰⁰ Bkz. en-Nisâ 4/3.

¹⁰¹ Leknevî, *Tezkiretü'r-râşid*, 778-779.

¹⁰² Leknevî, *Tezkiretü'r-râşid*, 782.

¹⁰³ Leknevî, *Tezkiretü'r-râşid*, 779-781.

¹⁰⁴ Leknevî, *Tezkiretü'r-râşid*, 782.

¹⁰⁵ Leknevî, *Tezkiretü'r-râşid*, 789-790. Ayrıca bkz. Şevkânî, *es-Seylü'l-cerrâr*, 246-348.

câiz görmediği fakat bunun delilinin Kitap ya da icmâ değil, sünnet olduğunu iddia ettiği anlaşılmalıdır. Bununla birlikte Siddîk Hasan Han'ın *Zaferû'l-lâdi*'de *Veblü'l-ğamam*'dan yaptığı alıntı¹⁰⁶ meselenin sadece, Kitap'tan delili olmadığı ve bu meselede icmâ olmadığı kısmına odaklanıp yarım bırakıldığı için yanlış anlaşılmaya imkân tanımış, sanki dörtten fazla kadınla nikâhlanmanın câiz olduğu fikrindelermiş gibi yanlış bir algı oluşturmuştur.

Sonuç

On dokuzuncu yüzyıl, İslam Dünyasında modernleşme hareketlerinin hız kazandığı, İslam'ın anlaşılması ve uygulanması etrafında oluşan sorularla birçok farklı yaklaşımın belirlediği bir dönemdir. Bu dönemde İngiliz işgalinin yoğun bir şekilde hissedildiği Hint alt kıtasında da İslam düşüncesinde yeni yön arayışlarına bağlı olarak pek çok farklı akım ve anlayış ortaya çıkmıştır. Siddîk Hasan Han ile Leknevî on dokuzuncu yüzyılda Hint alt kıtasında yaşayan, farklı anlayışlara sahip iki etkin âlimdir. Siddîk Hasan Han, dinin asılları kabul ettiği Kitap ve sünnet merkezli bir İslam anlayışı ortaya koymakta, mezhep taassubunu ve mezhebe bağlılığı reddederek taklide karşı çıkmakta iken Leknevî mezhebe bağlılığı savunmakta ancak kuru bir taassupla değil sağlam delillerden hareketle doğruya ulaşmayı hedeflemektedir. Leknevî ile Siddîk Hasan Han arasındaki bu farklı yaklaşım, zamanla birbirlerine reddiyeler yazacak düzeye kadar varmıştır. İki âlim arasındaki tartışmalar Leknevî'nin, eserlerinde dağınık bir biçimde, şahıs ismi vermeksizin ancak eser adı verip alıntı yaparak Siddîk Hasan Han'ı eleştirmesiyle başlamıştır. Leknevî'nin bu eleştirilerinin artması üzerine bu eleştirilere cevap mahiyetinde *Şifâü'l-'ayy* isimli müstakil bir reddiye yazılmıştır. Ardından Leknevî, *Şifâ*'ya reddiye olarak *İbrâzü'l-ğayy*'ı kaleme almıştır. *İbrâz*'a reddiye olmak üzere Siddîk Hasan Han cenahından *Tebziratü'n-nâkid* yazılmış, Leknevî de bu esere karşılık *Tezkiretü'r-râsid*'i telif etmiş ve böylece reddiye türünde karşılıklı dört müstakil eser ortaya çıkmıştır. Leknevî'nin eleştirileriyle başlayan süreç, yine Leknevî'nin eleştirileriyle son bulmuştur. Bunun bir uzantısı olarak Leknevî'nin eserlerinde genellikle eleştiri odaklı bir üslup hâkimken Siddîk Hasan Han cenahından yapılan reddiyelerde büyük oranda savunmacı bir yaklaşım benimsenmiştir. Leknevî'ye cevap mahiyetinde telif edilen *Şifâ* ve *Tebşira*, Ebu'l-Feth Abdünnasîr imzasıyla yazılmış, Siddîk Hasan Han bu reddiyeleri sahiplenmiştir. Nitekim Leknevî de Siddîk Hasan Han'ın bu reddiyeleri tek başına yazamayacağını, ancak Ebu'l-Feth Abdünnasîr isminin gölge bir isim olduğunu ve asıl müellifin Sehsevânî olabileceğini iddia etmekte, bununla birlikte müellifi kim olursa olsun bu eserlerin Siddîk Hasan Han'ın emriyle ya da en azından işaretiyle ve onayıyla yazıldığını

¹⁰⁶ Bkz. Ebu't-Tayyib Muhammed el-Kannûcî Siddîk Hasan Han, *Zaferu'l-lâdi binâ yecibu fi'l-kadâ ale'l-kâdi*, thk. Ebû Abdurrahman b. İsa (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2001), 296-305.

düşünmektedir. Bu sebeple de reddiyelerinde bu muhtemel müellifleri değil, Sıddîk Hasan Han'ı muhatap almaktadır.

Leknevî'nin hata olarak zikredip eleştirdiği meseleler, büyük oranda doğum-vefat tarihi, hoca-talebe ilişkisi gibi biyografik bilgilere yöneliktir. Sıddîk Han'ın eserlerinde Leknevî'nin görüşlerine muhalif birçok fihhi mesele yer almasına rağmen hükme taalluk etmeyen detay meselelerin bu kadar önemsenmesi ve eleştiri olarak sunulması Sıddîk Hasan Han cenahından da yadırganmaktadır. Zira bu bilgilerde müstensih hatasının olması, farkı kabullerin bulunabilmesi mümkündür ve Sıddîk Hasan Han bu konularda söz sahibi olmayıp sadece nakledici durumundadır. Gerçekten de Leknevî eleştirilerinde görüş içeren fihhi ve ilmî meselelere çok az değinmekte, esas eleştirilerinin bu noktada olması beklenirken biyografik verilere yoğunlaşıp oradaki hataları ortaya çıkarmaya çalışmaktadır. Bununla birlikte reddiyelerde azınlıkta da olsa yöntem eleştirilerine, tefsir, hadis, itikat ve fıkıh gibi alanlara taalluk eden bazı meselelere yer verildiği söylenebilir. Fihhi meseleler bağlamında Leknevî'nin Sıddîk Hasan Han'a yönelttiği en temel eleştiri taklidi reddetmesine rağmen İbn Teymiyye ve Şevkânî'yi taklid etmesi ve cumhura muhalif birçok konuda onların görüşünü takip etmesidir. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kabrini ziyaret etmenin gayrimeşrû sayılması, namazı kasten terk eden kimseye kaza gerekmeceği görüşü ve ticaret mallarının zekâta tâbi olmayacağı kabulü gibi görüşler bunların başında gelmektedir. Her ne kadar bu meselelerde Sıddîk Hasan Han'ın mezkûr âlimleri taklid etmediği, aynı görüşte olmasının taklid anlamına gelmediği iddia edilse de eserlerinde bu âlimlerden yaptığı uzun alıntılar, görüşler arasındaki büyük benzerlikler dikkat çekici düzeyde olup net bir etkinin varlığını ortaya koymaktadır. Leknevî'nin bir diğer eleştirisi de Sıddîk Hasan Han'ın icmâ ve kıyası şer'î delil kabul etmeyerek dinin asıllarını Kitap ve sünnete hasretmesidir. Esasında bu ve benzeri meseleler, geçmişten gelen tartışmaların devamı niteliğinde olup Sıddîk Hasan Han İbn Teymiyye, İbn Kayyim ve Şevkânî gibi âlimlerle benzer görüşü paylaşırken Leknevî, bunların karşısında yer alan çizgiyi takip etmektedir. Leknevî'nin bu eleştirilerine karşılık istincânın su ve taşla birlikte yapılmasının sünnet olması, teravih namazının hükümünün sünnet-i müekkelede, rekât sayısının ise yirmi kabul edilmesi gibi Sıddîk Hasan Han cenahından da Leknevî'ye yöneltilen fihhi eleştiriler bulunmaktadır. Reddiyelerde tüm bu meseleler karşılıklı delillerle, soru-cevaplarla, savunmalarla ve itirazlarla ele alınmaktadır. Ayrıca iki taraf da kendi görüşünü savunup diğerinin görüşünü çürütmeye çalışırken sık sık muteber sağlam kaynaklara atıflarda bulunmaktadır. Leknevî bu noktada kimi zaman hadis alanındaki birikimini fihhi yaklaşımlarına yansıtarak muhad-dis kimliğini de göstermektedir.

Leknevî ile Siddîk Hasan Han'ın farklı yaklaşımlarını cedelci bir üslupla ortaya koyan bu reddiyeler, iki âlim üzerinden bir dönem okuması yapılabilmesini mümkün kılmakta; üslup, görüş ve duruş bakımından Hint alt kıtasındaki yaklaşımların bir kısmına ışık tutmaktadır. Bu makale mezkûr reddiyelerden hareketle fikhi meselelere odaklanıp genel bir tasvir sunarken başka bağlamlarda da çalışmaların yapılabileceğini göstermekte ve bunlara katkı sunabilmeyi ummaktadır.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur./It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Çıkar Çatışması/Competing Interests: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder./The author declare that have no competing interests.

Finansman/Funding: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder./The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça

- Birişik, Abdülhamit. “Hint Alt Kıtasında İslam Araştırmalarının Dünü Bugünü: Kurumlar, İlmî Faaliyetler, Şahıslar, Eserler”. *Dîvân İlmî Araştırmalar* 17/2 (2004), 1-62.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-sahîh*. 8 cilt. Beyrut: Dârü't-Te'sîl, 2015.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan. “Ehl-i Hadisin ‘Rey’siz’ ve ‘Mezhepsiz’ Fıkıh Anlayışı: Siddîk Hasan Han Örneği”. *Rize İlahiyat Dergisi* 25 (2023), 1-16.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman. *Sünenü'd-Dârimî*. 2 cilt. thk. Mustafa Dîb el-Buğâ. Dimaşk: Dâru'l-Mustafâ, 2007.
- Diyânet İşleri Başkanlığı Kur'an-ı Kerîm Meâli*. Erişim 20.10.2024. <https://kuran.diyaret.gov.tr>
- Ebu'l-Feth Abdünnasîr. *Tebseratü'n-nâkîd bi reddi keydi'l-hâsid*. Delhi: Fârûkî Matbaası, 1916.
- Gürses, Serdar Murat “Hanefîlerce Kabul Gören Bazı Hadislere Leknevî'nin İtirazları”. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 7/1 (2018), 190-209.
- Gürses, Serdar Murat. “İlk Dönem Ehl-i Hadis ve İbn Teymiyye Selefliliğinin Hindistan Ehl-i Hadîs Ekolüne Etkileri”. *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 6/1 (Haziran 2021), 219-246.
- Nedvî, Veliyyüddin. *el-İmâm Abdülhayy el-Leknevî: Allâmetü'l-Hind ve imâmü'l-muhaddisîn ve'l-fukahâ*. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1995.

- Hasenî, Şerîf Abdülhây b. Fahrüddin. *Nüzhetü'l-havâtır ve behcetü'l-mesâmi' ve'n-nevâzur*. 8 cilt. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Meârifi'l-Osmâniyye, 1970.
- Koca, Ferhat. "İbn Abdülhâdî, Şemseddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/273-274. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Leknevî, Muhammed Abdülhây. "İmâmü'l-keâm fîmâ yeteallaku bi'l-kırâeti halfe'l-imâm mea hâşiyetihi Gaysü'l-ğamâm". *Mecmûatü resâili'l-Leknevî*. 3/3-279. haz. Naîm Eşref. Meşhed: İntişârâtü Şeyhülislâm Ahmed Cam, 1382.
- Leknevî, Muhammed Abdülhây. *er-Ref' ve't-tekmîl fi'l-cerh ve't-ta'dîl*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Haleb: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1987.
- Leknevî, Muhammed Abdülhây. *İbrâzü'l-ğayyi'l-vâki' fi Şifâi'l-'ayy*. thk. Salâh Muhammed Ebu'l-Hâc. Amman: Dâru'l-Feth, 2000.
- Leknevî, Muhammed Abdülhây. *Tezkiretü'r-râşid bi reddi Tebsirati'n-nâkid*. thk. Salâh Muhammed Ebu'l-Hâc. Ammân: Merkezü'l-Ulemâi'l-Âlemî, ts.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-sahîh*. 2 cilt. nşr. Ebû Kuteybe Nazar. Riyâd: Dâru Taybe, 2006.
- Onuk Demirci, Sümeyye. "Klasik Fıkıh Usûlüne Eleştirel Yaklaşımlar: Sıddîk Hasan Han Örneği". *İslam ve Medeniyet Serisi 2: İhyâ*. ed. Veysel Özdemir vd. 69-87. İstanbul: Kitap Dünyası, 2022.
- Oruç, Faruk Emrah. 19. *Yüzyılda Fıkhi Mezheplere Bakış (Şevkânî ve Neylü'l-evtâr Özelinde)*. Ankara: Sonçağ Yayıncılık, 2021.
- Örenç, Aşır. "Konu Hadisleri Bağlamında Hz. Peygamber'in Kabrini Ziyaret". *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 32 (Ağustos 2014), 207-220.
- Pala, Ali İhsan. "Namazların Kazası Meselesine Metodolojik Bir Yaklaşım". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 3 (2004), 231-251.
- Sıddîk Hasan Han, Ebu't-Tayyib Muhammed el-Kannûcî. *Ebcedü'l-ulûm*. haz. Abdülcebbar Zükâr. 3 cilt. Dimaşk: Menşûrâtü Vizâreti's-Sekâfe, 1978.
- Sıddîk Hasan Han, Ebu't-Tayyib Muhammed el-Kannûcî. *Zaferu'l-lâdi bimâ yecibu fi'l-kadâ ale'l-kâdi*. thk. Ebû Abdurrahman b. İsa. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2001.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed. *es-Seylü'l-cerrârü'l-mütedaffik alâ hadâiki'l-Ezhâr*. thk. Muhammed Subhî Hasan Hallâk. 3 cilt. Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 2008.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed. *Veblü'l-ğamâm alâ şifâi'l-üvâm*. thk. Muhammed Subhî Hasan Hallâk. 2 cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1416.